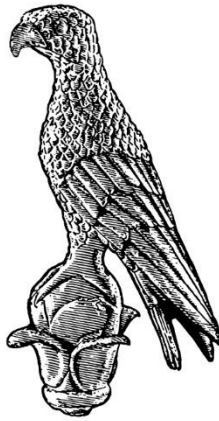

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Τίτλος: Η θέση των γυναικών στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Μια βιβλιογραφική αποτίμηση

Όνοματεπώνυμο συγγραφέως: Ζωή Δέσποινα Γιώρα

Α.Μ: 80

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Λήδα Παπαστεφανάκη

Τριμελής εξεταστική επιτροπή: Λ. Παπαστεφανάκη, Α. Μαχαιρά, Λ. Φλιτούρης

Ιωάννινα, Δεκέμβριος 2025

Ευχαριστίες

Η παρούσα πτυχιακή εργασία ολοκληρώθηκε με τη συμβολή ορισμένων σημαντικών ατόμων. Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Λήδα Παπαστεφανάκη, για την πολύτιμη καθοδήγηση, την αμέριστη υποστήριξη και τη διαρκή ενθάρρυνση καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας. Η συμβολή της ήταν καθοριστική στην επιστημονική μου εξέλιξη και την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης. Ευχαριστώ θερμά την οικογένειά μου για την ακατάπαυστη συμπαράσταση, την πίστη και την αγάπη της, που μου έδωσε τη δύναμη να συνεχίσω, ακόμη και στις πιο απαιτητικές στιγμές. Επίσης, ένα μεγάλο ευχαριστώ στους φίλους που απέκτησα κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου, για τις στιγμές γέλιου, αλληλοστήριξης και συντροφικότητας που έκαναν αυτό το ταξίδι ξεχωριστό και αξέχαστο.

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Η θέση της γυναίκας στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου: μια βιβλιογραφική αποτίμηση

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΑ-ΕΝΟΤΗΤΕΣ	ΣΕΛΙΔΕΣ
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	2
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Α. Ιστοριογραφικό Πλαίσιο.....	6
Β. Η ελληνική ιστοριογραφία της 4ης Αυγούστου: ερμηνευτικές μετατοπίσεις.....	8
Γ. Το προϋπάρχον πλαίσιο: Μεσοπολεμικός, φεμινισμός και πολιτικά δικαιώματα.....	9
Δ. Από τη Μεθοδολογία στη Συγκεκριμένη Περίπτωση.....	10
Ε. Ερευνητικό Πρόβλημα – Στόχος – Υπόθεση Εργασίας.....	11
ΣΤ. Διάρθρωση της Εργασίας.....	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η Ιδεολογική κατασκευή του «γυναικείου ρόλου»	13
1.1 Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις της θηλυκότητας.....	13
1.2 Μητρότητα και έθνος.....	15
1.3 Η «Νέα Ελληνίδα» και η αμφιθυμία παράδοσης / εκσυγχρονισμού.....	19
1.4 Αντινομίες και όρια.....	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η λειτουργία της προπαγάνδας και των θεσμών κοινωνικοποίησης	27
2.1 Η ΕΟΝ ως μηχανισμός κοινωνικής μηχανικής και έμφυλης πειθάρχησης.....	29
2.2 Εκπαίδευση κοριτσιών και οικιακή αγωγή: σχολείο και ΕΟΝ ως συγκοινωνούντα δοχεία κοινωνικοποίησης.....	32
2.2.1 Σχολείο, ΕΟΝ και κοινωνική μηχανική: από την αγωγή στο εθνικό σχέδιο.....	34
2.3 Ραδιόφωνο και μαζική συγχρονία: ηχητική ηγεμονία και «αόρατα συλλαλητήρια».....	36
2.4 Κοινωνική κινητοποίηση και έλεγχος: από τον ενθουσιασμό στην πειθαρχημένη συναίνεση.....	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η καταστολή του φεμινιστικού κινήματος και την ποινικοποίηση της γυναικείας πολιτικής δράσης	41
3.1 Η πολιτότητα ως ανολοκλήρωτο πεδίο πριν το 1936.....	41
3.2 Η διάλυση οργανώσεων και η αποπολιτικοποίηση του γυναικείου κινήματος.....	45
3.3 Ο κρατικός μηχανισμός ως υποδομή καταστολής.....	48

3.4 Βιοπολιτική, ηθική τάξη και έμφυλος κοινωνικός έλεγχος.....	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Αναλογίες και συγκρίσεις με άλλα ευρωπαϊκά αυταρχικά/	56
φασιστικά καθεστώτα της εποχής.....	
4.1 Γερμανία: Η έμφυλη διακυβέρνηση ως πυρήνας του ναζιστικού μετασχηματισμού.....	58
4.2 Ιταλία: Εθνικοποίηση των γυναικών, μητρότητα ως κρατική τεχνική και	
μαζικοποίηση χωρίς πολιτική ισότητα.....	60
4.2.1 Τελετουργία, διακρατική κινητικότητα και έμφυλη επιτέλεση της εξουσίας.....	62
4.3 Ισπανία: Καθολικιστικός αυταρχισμός και έμφυλη διακυβέρνηση: Οικογένεια, ηθική	64
τάξη και θεσμική κοινωνικοποίηση.....	
4.4 Πορτογαλία: Καθολικός αυταρχισμός και έμφυλη κοινωνικοποίηση στο «Νέο Κράτος	66
(Estado Novo)».....	
4.5 Τυπολογικά Κριτήρια και Υβριδικότητα: Από τον Ιδεότυπο του Φασισμού στην	68
Έμφυλη Διακυβέρνηση.....	
4.6 Συγκριτική Σύνθεση: Τυπολογικά Κριτήρια Έμφυλης Διακυβέρνησης.....	70
4.6.1 Μαζική κοινωνικοποίηση: κινηματική δυναμική ή κρατική κατασκευή.....	70
4.6.2 Κανονιστική εκπαίδευση: ηθική αναπαραγωγή ή βιοπολιτικός έλεγχος.....	72
4.6.3 Μητρότητα ως νομιμοποίηση: επαναστατικός μύθος ή ηθικός κορμός.....	74
4.6.4 Πολιτική ισότητα / γυναικεία πολιτότητα.....	76
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....	79
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	83

Πρόλογος

Η ουσιαστική αιτία ύπαρξης της Πατριαρχίας που οδηγεί συνακόλουθα στην καταπίεση και στη σεξουαλική, κατά της γυναίκας, συνδέεται άμεσα με τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που συντελέστηκαν στις ανθρώπινες κοινωνίες κατά την νεολιθική εποχή (ειδικότερα προς τα τέλη της, το 10.000 π.Χ.). Οι ειρηνικές Μητριστικές κοινωνίες της κοινοκτημοσύνης, της συλλογικότητας και της ισότητας, αντικαταστάθηκαν σταδιακά από αυτές της πολεμοχαρούς Πατριαρχίας με την ατομική ιδιοκτησία, τον ατομικισμό και την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Πρώτο θύμα της ατομικής ιδιοκτησίας και της σεξουαλικής καταπίεσης, ενός τρόπου ζωής που κυριαρχεί μέχρι και σήμερα με διαφορετικό, βέβαια, πολιτισμικό εποικοδόμημα, ήταν η γυναίκα. Οι «Μητέρες της παλιάς εποχής» (Παλαιολιθικής, Μεσολιθικής μέχρι και μέσης Νεολιθικής εποχής) που είχαν την πρωτοκαθεδρία με σεξουαλικά δικαιώματα απαραβίαστα, πολυγαμία και σεβασμό από το γένος, έπρεπε οπωσδήποτε να υποταγούν στο νέο οικονομικό μοντέλο που εμφανίστηκε: το Δουλοκτητικό (Φρίντριχ Ένγκελς). Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το εξουσιαστικό πλαίσιο η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου του Ιωάννη Μεταξά αποτελεί μία ακόμη βάνανση προσπάθεια εργαλειοποίησης της γυναίκας, προκειμένου να αλωθούν οι ανθρωπιστικές αντιστάσεις του κοινωνικού συνόλου, ώστε να κανονικοποιηθεί η βία, η ανελευθερία και η αδιαφορία για το συνάνθρωπο. Έτσι, τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας απενεχοποιημένα θα αποσκοπούσαν στο συμφέρον αποκλειστικά και μόνο της κοινωνικής τάξης-ομάδας που ανήκαν, της συντεχνίας δηλαδή, που ο Ιταλός Δικτάτορας Μπενίτο Μουσολίνι ονόμαζε αλλιώς *fascio*.

Εισαγωγή

Α. Ιστοριογραφικό Πλαίσιο

Η θέση της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου στο ευρωπαϊκό φάσμα των μεσοπολεμικών αυταρχικών καθεστώτων υπήρξε αντικείμενο επίμονης ιστοριογραφικής αμφισβήτησης. Στη διεθνή βιβλιογραφία για τον λεγόμενο «γενικό φασισμό», η ελληνική περίπτωση συχνά αντιμετωπίζεται ως εννοιολογικά προβληματική, σε βαθμό ώστε ο συνδυασμός των όρων «ελληνικός» και «φασισμός» να θεωρείται ένα εννοιολογικό οξύμωρο.¹ Η δυσκολία αυτή απορρέει από το γεγονός ότι το καθεστώς της 4ης Αυγούστου δεν εντάσσεται άνετα στον ιδεότυπο του φασισμού, όπως αυτός διαμορφώθηκε κυρίως μέσα από τα ιταλικά και γερμανικά παραδείγματα.

Στο πλαίσιο των συγκριτικών προσεγγίσεων, η μεταξική δικτατορία έχει χαρακτηριστεί ως μια ατελής και μιμητική μορφή «φασιστικοποίησης», περιορισμένου εύρους και με έντονες συντηρητικές–αυταρχικές τάσεις.² Η διατύπωση αυτή αναδεικνύει το όριο της τυπολογικής σκέψης: η ανάλυση εγκλωβίζεται σε μια λογική ετικέτας, όπου η έννοια του «φασιστικού» λειτουργεί ως απόλυτη κατηγορία και όχι ως εργαλείο κατανόησης ιστορικών διαδικασιών.

Ο Αριστοτέλης Κάλλης υποστηρίζει ότι το καθεστώς εξελίχθηκε σε ένα υβριδικό πολιτικό φαινόμενο, στο οποίο νέες «ριζοσπαστικές» ιδέες συγχωνεύθηκαν με έναν κατά βάση συντηρητικό–αυταρχικό ιδεολογικό πυρήνα, συγκροτώντας μια διακριτή μορφή ριζοσπαστικοποιημένου συντηρητισμού.³ Στη θεωρητική του συζήτηση με τον Roger Griffin επισημαίνει ότι η απόρριψη όρων όπως «φασιστικοποιημένος» ή «φασίζων» συνδέεται με την ανάγκη διατήρησης της διάκρισης ανάμεσα στον φασισμό ως ιδεότυπο και στα παραφασιστικά ή υβριδικά μορφώματα.⁴

¹ Aristotle Kallis, «Neither ‘Fascist’ nor ‘Authoritarian’? The ‘4th of August’ Regime in Greece (1936–41) and the Dynamics of ‘Fascistisation’ in 1930s Europe.», *East Central Europe* 37, nos. 2–3 (2010), σ. 303

<https://doi.org/10.1163/187633010X534504>

² Στο ίδιο, σ. 306.

³ Στο ίδιο, σ. 308.

⁴ Στο ίδιο, σ. 310.

Στη σχετική θεωρητική συζήτηση, η έννοια της «φασιστικοποίησης» δεν ταυτίζεται με την εγκαθίδρυση ενός πλήρως φασιστικού καθεστώτος, αλλά περιγράφει μια –μερική και συχνά ασυνεπή– διαδικασία μετατόπισης του πολιτικού χώρου της ευρωπαϊκής Δεξιάς.⁵ Μια τέτοια διαδικασία δεν συνεπάγεται αυτομάτως τη συγκρότηση φασιστικού καθεστώτος, αλλά διανοίγει δυνατότητες και κατευθύνσεις πολιτικής και ιδεολογικής ριζοσπαστικοποίησης.⁶ Υπό το πρίσμα, λοιπόν, της σύνθεσης της σχετικής βιβλιογραφία, η παρούσα μελέτη προτείνει να ιδωθεί η 4η Αυγούστου ως διακριτή ελληνική εκδοχή της ευρωπαϊκής δυναμικής της φασιστικοποίησης, όχι ως αποτυχημένη μίμηση ούτε ως απλή αυταρχική εκτροπή, αλλά ως υβριδικό προϊόν ιδεολογικής και πολιτικής μετατόπισης.

Ωστόσο, η διερεύνηση της φύσης του καθεστώτος δεν μπορεί να περιοριστεί σε τυπολογικές κατηγορίες ή σε συγκριτικά σχήματα ιδεολογικής συγγένειας. Ένα από τα πλέον γόνιμα πεδία διάγνωσης της φυσιογνωμίας του αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο ρύθμισε, ιεράρχησε και κανονικοποίησε τις εμπειρίες των γυναικών. Η παρούσα μελέτη δεν αναφέρεται στη «γυναίκα» ως ενιαία και αφηρημένη κατηγορία, αλλά στις διαφορετικές κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές τοποθετήσεις των γυναικών στο πλαίσιο της 4ης Αυγούστου, λαμβάνοντας υπόψη τις διαφοροποιήσεις τάξης, πολιτικής ένταξης και ιδεολογικής τοποθέτησης. Υποστηρίζεται ότι η έμφυλη διακυβέρνηση —δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο το καθεστώς επιχείρησε να αναδιατάξει τους ρόλους, τις προσδοκίες και τα όρια δράσης των γυναικών— συνιστά προνομιακό αναλυτικό φακό για την κατανόηση της ίδιας της φύσης του. Μέσα από την εξέταση της ιδεολογικής κατασκευής της μητρότητας, της θεσμικής κοινωνικοποίησης, αλλά και της καταστολής της γυναικείας πολιτικής δράσης, καθίσταται δυνατή μια πιο σύνθετη αποτίμηση του καθεστώτος ως μορφής έμφυλης εξουσίας.

Συνοψίζοντας, η παρούσα εργασία υποστηρίζει ότι η φύση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου δεν μπορεί να αποτιμηθεί επαρκώς μέσα από το δίλημμα «φασιστικό ή αυταρχικό», αλλά αναδεικνύεται ως υβριδική μορφή ιδεολογικής και κοινωνικής αναδιοργάνωσης με αξίωση ηγεμονίας. Υποστηρίζεται περαιτέρω ότι η έμφυλη πολιτική του καθεστώτος συνιστά το κατεξοχήν πεδίο μέσα από το οποίο καθίσταται ορατή αυτή η υβριδική συγκρότηση, καθώς μέσω της ρύθμισης της μητρότητας, της νεολαίας και της γυναικείας δημόσιας παρουσίας

⁵ Στο ίδιο, σ. 322.

⁶ Στο ίδιο, σ. 322-323.

αποτυπώνονται τα όρια και οι φιλοδοξίες του εγχειρήματος, θέση την οποία εν συνεχεία θα αποπειραθεί να τεκμηριώσει.

B. Η ελληνική ιστοριογραφία της 4ης Αυγούστου: ερμηνευτικές μετατοπίσεις

Η ελληνική ιστοριογραφία για τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου διαμορφώθηκε αρχικά στο πλαίσιο μιας κυρίως πολιτικής και θεσμικής προσέγγισης, η οποία επικεντρωνόταν στη φύση του καθεστώτος, στη σχέση του με τη μοναρχία και στον αντικομμουνιστικό του προσανατολισμό.⁷ Η ανάλυση αυτή, μολοντί θεμελιώδης, περιόριζε το ερμηνευτικό της ενδιαφέρον κυρίως στη μορφή του πολιτεύματος και λιγότερο στις κοινωνικές και πολιτισμικές του διαστάσεις.

Από τη δεκαετία του 1990 και ιδίως κατά τον 21ο αιώνα, η συζήτηση μετατοπίζεται σταδιακά προς μια συγκριτική και εννοιολογικά πιο σύνθετη προσέγγιση, εντάσσοντας την ελληνική περίπτωση στο ευρωπαϊκό μεσοπολεμικό πλαίσιο.⁸ Η προβληματική της «φασιστικοποίησης» συνέβαλε καθοριστικά σε αυτή τη μετατόπιση, επιτρέποντας την ανάλυση του καθεστώτος όχι ως στατικής κατηγορίας αλλά ως διαδικασίας ιδεολογικής και πολιτικής μετασχηματισμού.⁹

Παράλληλα, η ανάπτυξη της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας και η εδραίωση της ιστορίας του φύλου ως ερευνητικού πεδίου οδήγησαν στην ανάδειξη νέων θεματικών, όπως η πολιτική νεολαίας, η εκπαιδευτική ιδεολογία και η κατασκευή έμφυλων ταυτοτήτων.¹⁰ Στο πλαίσιο αυτό, οι πολιτικές φύλου της 4ης Αυγούστου εξετάζονται πλέον ως μέρος ενός ευρύτερου εγχειρήματος κοινωνικής αναδιοργάνωσης, γεγονός που μετατοπίζει το ενδιαφέρον από τη στενή πολιτική ιστορία προς τη μελέτη μηχανισμών κοινωνικοποίησης και ιδεολογικής συγκρότησης.

Μελέτες που κινούνται στη συγκριτική ιστοριογραφία του φασισμού και του αυταρχισμού αναδεικνύουν τις πολιτικές φύλου ως κρίσιμο δείκτη κατανόησης του χαρακτήρα των

⁷ Στο ίδιο, σ. 303-305.

⁸ Aristotle Kallis και George Souvlis, «Editorial Introduction: Re-assessing the Metaxas Dictatorship (1936–1941)—Greek Fascism or Old-Style Authoritarianism?», *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies* 11, no. 2 (2022), σ. 147-150 <https://doi.org/10.1163/22116257-bja10047>

⁹ Kallis, ό.π., σ. 322-323.

¹⁰ Rosa Vasilaki, «Women and Femininity under the Metaxas Regime in Greece.», *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies* 11, no. 2 (2022), σ. 238-240 <https://doi.org/10.1163/22116257-bja10050>

καθεστώτων.¹¹ Στο σημείο αυτό τοποθετείται και η παρούσα εργασία, η οποία επιχειρεί μια συστηματική αποτίμηση των ερμηνειών που έχουν διατυπωθεί για τη θέση των γυναικών και για την κατασκευή της θηλυκότητας στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου.

Γ. Το προϋπάρχον πλαίσιο: Μεσοπολεμικός φεμινισμός και πολιτικά δικαιώματα

Η διερεύνηση της θέσης των γυναικών στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου προϋποθέτει την τοποθέτησή της μέσα στο ιστορικό πλαίσιο του μεσοπολεμικού φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Όπως επισημαίνουν η Αβδελά και η Ψαρά, το ζήτημα δεν είναι απλώς ποιες οργανώσεις δραστηριοποιούνται την περίοδο αυτή, αλλά ποιο είναι το ίδιο το περιεχόμενο του «φεμινισμού» όπως το ορίζουν οι γυναίκες που αγωνίζονται συλλογικά για πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα.¹² Στο ιδεολογικό του πυρήνα, ο μεσοπολεμικός φεμινισμός συγκροτείται ως κίνηση για την κατοχύρωση ίσων δικαιωμάτων των γυναικών στην πολιτική ζωή, στη νομοθεσία, στην εργασία και στην κοινωνία, όπως αποτυπώνεται και στους ορισμούς της ίδιας της εποχής.¹³

Η έναρξη της μεσοπολεμικής φάσης τοποθετείται συμβατικά στο 1920, με την ίδρυση του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, ο οποίος λειτουργεί ως κεντρικός φορέας διαμόρφωσης των διεκδικήσεων της περιόδου.¹⁴ Η σύγκληση του Γυναικείου Συνεδρίου το 1921 από το Λύκειο των Ελληνίδων, με τη συμμετοχή πολλών οργανώσεων, σηματοδοτεί μια στιγμή συγκρότησης και ορατότητας του κινήματος. Η μεσοπολεμική περίοδος, ωστόσο, δεν εξελίσσεται γραμμικά: κατά τη δεκαετία 1920–1930 παρατηρείται έντονη αυτοτελής διεκδικητική δραστηριότητα, ενώ στη συνέχεια διαφαίνεται μετατόπιση και μερική υπαγωγή των γυναικείων αιτημάτων σε ευρύτερες πολιτικές προτεραιότητες, γεγονός που περιορίζει την αυτονομία και τη δυναμική του κινήματος.¹⁵ Η φάση αυτή «κλείνει βίαια» το 1936, με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας.¹⁶

¹¹ Στο ίδιο, σ. 238-239.

¹² Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά, Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, (Αθήνα: Γνώση, 1985), σ. 17

¹³ Στο ίδιο, σ. 17.

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 33.

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 15-16.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 33.

Η κατάσταση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών έως τα μέσα της δεκαετίας του 1930 αποτυπώνει αυτή τη μεταβατική και ατελή πορεία. Τα εκλογικά δικαιώματα παραχωρούνται σταδιακά και με περιορισμούς: το 1930 αναγνωρίζεται υποτυπώδες δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές μόνο για γυναίκες άνω των τριάντα ετών που γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή, χωρίς δικαίωμα εκλογιμότητας. Το 1934 η Βουλή ψηφίζει ρυθμίσεις για μείωση του ορίου ηλικίας και για εκλογιμότητα, οι οποίες όμως απορρίπτονται από τη Γερουσία.¹⁷ Η εικόνα αυτή αναδεικνύει ότι, λίγο πριν από την επιβολή της 4ης Αυγούστου, το ζήτημα της πολιτικής ένταξης των γυναικών παραμένει ανοικτό και θεσμικά ημιτελές.

Με αυτή τη χρονική και ιδεολογική τοποθέτηση καθίσταται σαφές ότι η μεταξική πολιτική φύλου δεν αναπτύσσεται σε κενό, αλλά παρεμβαίνει σε ένα πεδίο όπου έχουν ήδη διατυπωθεί αιτήματα ισότητας, έχουν συγκροτηθεί οργανώσεις και έχουν σημειωθεί, έστω περιορισμένες, θεσμικές μεταβολές.

Δ. Από τη Μεθοδολογία στη Συγκεκριμένη Περίπτωση

Η ιστοριογραφική προσέγγιση της 4ης Αυγούστου μέσα από το πρίσμα του φύλου έχει αναδείξει ότι η πολιτική του καθεστώτος απέναντι στις γυναίκες και τη θηλυκότητα δεν υπήρξε μονοσήμαντη. Όπως επισημαίνει η Ρόζα Βασιλάκη, η μεταξική ιδεολογία και πρακτική χαρακτηρίζονται από αντινομίες και ταλαντώσεις ως προς τον ρόλο των γυναικών και τις μεταβαλλόμενες αντιλήψεις περί θηλυκότητας.¹⁸ Η πολιτική φύλου του καθεστώτος δεν συγκροτεί ένα συνεκτικό, αδιατάρακτο πρότυπο, αλλά αποκαλύπτει εσωτερικές αντιφάσεις που αντανακλούν τον ίδιο τον υβριδικό χαρακτήρα του.

Η ανάλυση της Βασιλάκη δείχνει ότι η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας, και ιδίως ο γυναικείος της κλάδος, λειτούργησε ως κατεξοχήν μηχανισμός παραγωγής και εφαρμογής της ιδεολογίας γύρω από τον ρόλο των γυναικών.¹⁹ Παράλληλα, η μελέτη των λόγων και των ιδεατών αναπαραστάσεων θηλυκότητας και αρρενωπότητας αποκαλύπτει ένα πλέγμα προπαγανδιστικών κατασκευών που επιχειρούσαν να διαμορφώσουν πρότυπα συμπεριφοράς και ταυτότητας. Στο

¹⁷ Δήμητρα Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864–1952)». Μνήμων 12 (1989), σ. 165 <https://doi.org/10.12681/mnimon.411>

¹⁸ Vasilaki ό.π., σ. 237.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 240.

πλαίσιο αυτό, η μητρότητα και η οικογένεια κατείχαν κεντρική θέση, καθώς το καθεστώς επένδυε ιδεολογικά στη γυναίκα ως μητέρα, παιδαγωγό και θεματοφύλακα της εθνικής συνέχειας, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζονται εντάσεις ως προς τη συμμετοχή των γυναικών στη μισθωτή εργασία και στη δημόσια σφαίρα.²⁰

Η τοποθέτηση της μεταξικής πολιτικής φύλου σε ευρωπαϊκό συγκριτικό πλαίσιο ενισχύει αυτή την ανάγνωση. Η Βασιλάκη εντάσσει ρητά το καθεστώς στη συζήτηση για τα μεσοπολεμικά αυταρχικά και φασιστικά καθεστώτα, επισημαίνοντας ότι θεσμοί όπως η ΕΟΝ εμπνέονται άμεσα από αντίστοιχες οργανώσεις της φασιστικής Ιταλίας και της ναζιστικής Γερμανίας.²¹ Έτσι, η μελέτη της θηλυκότητας στη 4η Αυγούστου δεν αφορά απλώς ένα εθνικό παράδειγμα, αλλά παρεμβαίνει στη διεθνή ιστοριογραφική συζήτηση για τις πολιτικές φύλου στον ευρωπαϊκό μεσοπόλεμο.

Ε. Ερευνητικό Πρόβλημα – Στόχος – Υπόθεση Εργασίας

Η παρούσα εργασία δεν επανέρχεται στο ερώτημα της τυπολογικής κατάταξης της 4ης Αυγούστου ως «φασιστικού» ή «αυταρχικού» καθεστώτος. Αντίθετα, εστιάζει στη βιβλιογραφική αποτίμηση των έμφυλων πολιτικών του καθεστώτος ως κρίσιμου πεδίου για την κατανόηση της ιδεολογικής και κοινωνικής του συγκρότησης. Εφόσον η «φασιστικοποίηση» μπορεί να νοηθεί ως μερική και ασυνεπής διαδικασία πολιτικής και ιδεολογικής μετατόπισης, οι πολιτικές που αφορούν το φύλο προσφέρουν ένα αναλυτικό παράθυρο στους τρόπους με τους οποίους το καθεστώς επιδίωξε να αναδιαμορφώσει κοινωνικές ταυτότητες και πρότυπα συμπεριφοράς.

Η ιστοριογραφία έχει αναδείξει ότι η μεταξική πολιτική φύλου δεν συγκροτεί ένα ενιαίο και αδιατάρακτο σχήμα, αλλά χαρακτηρίζεται από εσωτερικές αντινομίες. Η ιδεολογική έμφαση στη μητρότητα και στην οικογένεια συνυπάρχει με θεσμικές μορφές κινητοποίησης και οργάνωσης της γυναικείας νεολαίας, καθώς και με παρεμβάσεις στη δημόσια σφαίρα. Οι αντιφάσεις αυτές δεν αντιμετωπίζονται εδώ ως ασυνέπειες, αλλά ως ενδείξεις του σύνθετου

²⁰ Στο ίδιο, σ. 245-246.

²¹ Στο ίδιο, σ. 238-239.

χαρακτήρα του καθεστώτος και της προσπάθειάς του να διαμορφώσει ένα συγκεκριμένο έμφυλο πρότυπο πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής.

Στόχος της μελέτης είναι να εξετάσει συστηματικά πώς η σχετική ελληνική και διεθνής ιστοριογραφία έχει προσεγγίσει: α) την ιδεολογική κατασκευή του γυναικείου ρόλου, β) τους θεσμικούς και προπαγανδιστικούς μηχανισμούς κοινωνικοποίησης, γ) τη σχέση του καθεστώτος με το προϋπάρχον φεμινιστικό κίνημα, και δ) τη συγκριτική ένταξη της ελληνικής περίπτωσης στο ευρωπαϊκό μεσοπολεμικό πλαίσιο. Κεντρική υπόθεση είναι ότι η ανάλυση των πολιτικών φύλου δεν αποτελεί περιφερειακό θέμα της μεταξικής ιστορίας, αλλά συνιστά ουσιώδες εργαλείο για την κατανόηση της λειτουργίας και των ορίων του καθεστώτος.

ΣΤ. Διάρθρωση της Εργασίας

Η εργασία οργανώνεται σε τέσσερα κύρια κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται η ιδεολογική κατασκευή του γυναικείου ρόλου, όπως αυτή αποτυπώνεται στη σχετική ιστοριογραφία, με έμφαση στη διαμόρφωση προτύπων θηλυκότητας, στη σημασιολογία της μητρότητας και στη σύνδεση της γυναίκας με την οικογένεια και το έθνος. Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στους θεσμικούς και προπαγανδιστικούς μηχανισμούς κοινωνικοποίησης, αναλύοντας τον ρόλο της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας, των εκπαιδευτικών πολιτικών και των λόγων που συγκρότησαν ιδεατές έμφυλες ταυτότητες. Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει τη σχέση του καθεστώτος με το προϋπάρχον φεμινιστικό κίνημα, αναλύοντας τη διάλυση ή περιθωριοποίηση γυναικείων οργανώσεων, τη διαχείριση των πολιτικών δικαιωμάτων και τις μορφές ελέγχου της γυναικείας πολιτικής δράσης. Τέλος, το τέταρτο κεφάλαιο τοποθετεί την ελληνική περίπτωση σε συγκριτικό ευρωπαϊκό πλαίσιο, διερευνώντας τις αναλογίες και τις αποκλίσεις της μεταξικής πολιτικής φύλου σε σχέση με άλλα αυταρχικά και φασιστικά καθεστώτα του Μεσοπολέμου. Στα συμπεράσματα συνοψίζονται τα πορίσματα της βιβλιογραφικής αποτίμησης και διατυπώνονται ζητήματα που παραμένουν ανοικτά για περαιτέρω έρευνα.

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η Ιδεολογική κατασκευή του «γυναικείου ρόλου»

1.1 Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις της θηλυκότητας

Η μελέτη της ιδεολογικής κατασκευής του γυναικείου ρόλου στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου προϋποθέτει μια σαφή θεωρητική αφετηρία: το φύλο δεν αποτελεί απλώς κοινωνικό χαρακτηριστικό ή περιγραφική κατηγορία, αλλά ιστορική κατηγορία ανάλυσης που οργανώνει σχέσεις εξουσίας, ιεραρχίες και μορφές κανονικότητας. Η μετατόπιση αυτή είναι κρίσιμη, διότι επιτρέπει να αντιμετωπιστεί το «γυναικείο πρότυπο» όχι ως σύνολο ηθικών επιταγών, αλλά ως μηχανισμός παραγωγής γνώσης και ρύθμισης της κοινωνικής τάξης.

Στο κείμενό της «Το φύλο στην ιστορία: ελληνικές αναπαραστάσεις», η Έφη Αβδελά επισημαίνει ότι «η γνώση ενέχει σχέσεις εξουσίας» και ότι οι οικουμενικές βεβαιότητες που εμφανίζονται ως ουδέτερες εκφράζουν συγκεκριμένες κοινωνικές θέσεις.²² Η διατύπωση αυτή δεν αφορά απλώς μια αφηρημένη θεωρητική συζήτηση· υποδεικνύει ότι οι κατηγορίες μέσα από τις οποίες αντιλαμβανόμαστε την κοινωνική πραγματικότητα είναι ήδη εμποτισμένες με ιεραρχίες και αποκλεισμούς. Όταν, επομένως, ένας λόγος περί φύλου παρουσιάζεται ως «φυσικός», «παραδοσιακός» ή «αυτονόητος», δεν καταγράφει απλώς μια κοινωνική κατάσταση, αλλά παρεμβαίνει ενεργά στη συγκρότησή της.

Με αυτή τη λογική, το «γυναικείο πρότυπο» της 4ης Αυγούστου μπορεί να αναλυθεί ως μορφή κανονιστικής γνώσης, όπου η επίκληση της «φυσικής αποστολής» των γυναικών, η ανάδειξη της μητρότητας ως ύψιστης αρετής και η ταύτιση της θηλυκότητας με την ηθική σταθερότητα της οικογένειας δεν συνιστούν απλές ηθικολογικές διακηρύξεις. Συνιστούν λόγους που παράγουν κανονικότητα και καθορίζουν ποια μορφή θηλυκότητας θεωρείται εθνικά ωφέλιμη και ποια εκτρέπεται από τον επιθυμητό κανόνα. Υπό την έννοια αυτή, η φυσικοποίηση της γυναικείας «αποστολής» λειτουργεί ως μηχανισμός νομιμοποίησης ιεραρχιών.²³

Η Αβδελά συνδέει τη συζήτηση αυτή με τη συγκρότηση της νεωτερικής πολιτότητας. Αναλύοντας την έννοια της «καθολικής ψήφου», επισημαίνει ότι ο αποκλεισμός των γυναικών

²² Έφη Αβδελά, *Το φύλο στην ιστορία: Ελληνικές αναπαραστάσεις*. (Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη, 2015), σ. 227.

²³ Στο ίδιο, σ. 227.

δεν μπορεί να θεωρηθεί απλώς ένδειξη «οπισθοδρομικής νοοτροπίας», διότι έχει βαθιές συνέπειες για το περιεχόμενο της δημοκρατίας και την ίδια την άσκηση της πολιτικής.²⁴ Η καθολικότητα, όπως διαμορφώθηκε ιστορικά, στηρίχθηκε σε ένα «δυτικοκεντρικό, αστικό και αρσενικό πρότυπο» πολίτη.²⁵ Η πολιτότητα, επομένως, δεν συγκροτήθηκε ως ουδέτερη ιδιότητα, αλλά ως έμφυλα προσδιορισμένη μορφή συμμετοχής.

Η επισήμανση αυτή έχει άμεση σημασία για την ανάλυση του μεταξικού καθεστώτος. Αν η ίδια η έννοια του πολίτη έχει ιστορικά συγκροτηθεί πάνω σε αρσενικό πρότυπο, τότε η ιδεολογική κατασκευή της «γυναίκας-μητέρας» στη 4η Αυγούστου δεν αποτελεί απλή επιβίωση παραδοσιακών αντιλήψεων. Η ανάλυση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αναδιάταξη της πολιτότητας, κατά την οποία οι γυναίκες δεν αποκλείονται απλώς από συγκεκριμένες πολιτικές λειτουργίες, αλλά επανατοποθετούνται σε πεδίο έμμεσης, θεσμικά, όμως καθορισμένης, συμβολής: στην αναπαραγωγή του έθνους, στη διαμόρφωση της ηθικής τάξης, στη σταθερότητα της οικογένειας. Η πολιτική τους ιδιότητα μετασχηματίζεται και περιορίζεται μέσα από τον ορισμό τους ως φορέα «φυσικής» και «εθνικής» αποστολής.²⁶

Η σχέση γνώσης και εξουσίας, όπως την αναδεικνύει η Αβδελά, επιτρέπει να κατανοηθεί ότι το πρότυπο δεν είναι στατική εικόνα αλλά διαδικασία κανονικοποίησης. Οι λόγοι περί γυναικείας φύσης, περί μητρικού ενστίκτου ή περί οικογενειακής αφοσίωσης λειτουργούν ως πλαίσιο μέσα στο οποίο οι εναλλακτικές μορφές ζωής καθίστανται μη νομιμοποιήσιμες ή περιθωριακές. Πλέον, η κανονικότητα δεν επιβάλλεται αποκλειστικά μέσω νομικών ρυθμίσεων· εγκαθίσταται μέσω της παραγωγής του «αυτονόητου».²⁷

Η σχετική ανάλυση επιτρέπει το «γυναικείο πρότυπο» της 4ης Αυγούστου να ιδωθεί ως μηχανισμός ταξινόμησης του κοινωνικού χώρου. Ορίζει τα όρια της επιτρεπτής δράσης, καθορίζει τον τρόπο συμμετοχής στην εθνική κοινότητα και μεταφέρει το βάρος της πολιτικής ευθύνης στο ιδιωτικό πεδίο. Οι γυναίκες καλούνται να συμβάλουν στο εθνικό σχέδιο όχι ως αυτόνομα πολιτικά υποκείμενα, αλλά ως μητέρες, παιδαγωγοί και θεματοφύλακες της ηθικής, ενώ όπως έχει

²⁴ Στο ίδιο, σ. 230.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 230.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 230.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 227.

επισημανθεί στη σχετική βιβλιογραφία, η μετατόπιση αυτή δεν είναι ουδέτερη, αλλά ανασχεδιάζει τη σχέση ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό επαναπροσδιορίζοντας τα όρια του πολιτικού.²⁸

Η ιστοριογραφική οπτική που αντιμετωπίζει το φύλο ως κατηγορία εξουσίας επιτρέπει, συνεπώς, να αποφευχθεί μια περιγραφική προσέγγιση της μεταξικής ιδεολογίας. Το ζητούμενο δεν είναι απλώς να καταγραφούν οι ρόλοι που αποδόθηκαν στις γυναίκες, αλλά να αναλυθεί ο τρόπος με τον οποίο οι ρόλοι αυτοί παρουσιάστηκαν ως φυσικοί, αναγκαίοι και εθνικά αυτονόητοι. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, η θηλυκότητα εγγράφεται σε ένα καθεστώς αλήθειας που οργανώνει την κοινωνική τάξη και καθορίζει τα κριτήρια της κανονικότητας.²⁹

1.2 Μητρότητα και έθνος

Η μητρότητα δεν καταλαμβάνει περιφερειακή θέση στη μεταξική ιδεολογία φύλου· αποτελεί τον ιδεολογικό της πυρήνα. Όπως επισημαίνει η Βασιλάκη, η μητρότητα και η οικογένεια διαδραματίζουν δεσπίζοντα ρόλο στο σχήμα της έμφυλης ιδεολογίας του καθεστώτος.³⁰ Η διατύπωση αυτή υποδηλώνει ότι η μητρότητα λειτουργεί ως σταθερό σημείο αναφοράς γύρω από το οποίο οργανώνονται όλες οι υπόλοιπες εκδοχές της γυναικείας ταυτότητας. Η ίδια συγγραφέας θέτει το ερώτημα ποια ήταν η «νέα γυναίκα» της κοινότητας που οραματιζόταν το καθεστώς.³¹ Οι προσδοκίες για τη θηλυκότητα, όπως σημειώνει, κινούνταν ανάμεσα σε ένα παραδοσιακό και σε ένα εκσυγχρονιστικό πρότυπο, γεγονός που φωτίζει τον αντιφατικό χαρακτήρα των έμφυλων κατασκευών της 4ης Αυγούστου.³² Οι γυναίκες, δηλαδή, καλούνται να είναι ταυτόχρονα φορείς παράδοσης και παράγοντες κοινωνικής ενεργοποίησης.

Ωστόσο, η ιεράρχηση είναι σαφής. Στη συζήτηση για τη σχέση του καθεστώτος με τον μεσοπολεμικό φεμινισμό, η Βασιλάκη επισημαίνει ότι η μητρότητα κατέχει υπέρτατη θέση και ότι η ανωτερότητά της δεν τίθεται υπό διαπραγμάτευση.³³ Ακόμη και όταν αναγνωρίζεται η δυνατότητα κοινωνικής συμμετοχής των γυναικών, αυτή νοείται σε συνεχή συνάρτηση με τη

²⁸ Στο ίδιο, σ. 230.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 227-230.

³⁰ Vasilaki, ό.π., σ. 245.

³¹ Στο ίδιο, σ. 244.

³² Στο ίδιο, σ. 245.

³³ Στο ίδιο, σ. 253.

μητρική αποστολή, όπου η κοινωνική δράση δεν αναιρεί τη μητρότητα· την προϋποθέτει και την υπηρετεί.³⁴

Επιπλέον, η ανάλυση δείχνει ότι το «παραδοσιακό» σκέλος συνδέεται άμεσα με τη μητρότητα, την οικογένεια και τον ρόλο της γυναίκας ως συνειδητής παιδαγωγού.³⁵ Η εκπαίδευση των κοριτσιών, η οικιακή οικονομία και η διαμόρφωση «πραγματικών Ελλήνων» οργανώνονται γύρω από αυτή τη μητρική λειτουργία, σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες ορίζονται ως επιφορτισμένες με τη φροντίδα, το συναίσθημα και τη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς, ενώ ο εκσυγχρονισμός, όταν εμφανίζεται —μέσω εργασίας ή κοινωνικής παρουσίας— δεν αποσυνδέεται από αυτό το κέντρο βάρους.

Η πολιτική σημασία της μητρότητας καθίσταται ακόμη πιο σαφής αν ιδωθεί στο πλαίσιο του ιδεολογικού τριπτύχου «Πατρίς–Θρησκεία–Οικογένεια». Η Έφη Γαζή έχει δείξει ότι τα πολιτικά συνθήματα λειτουργούν ως μηχανισμοί διάχυσης της ιδεολογίας μέσω της ταξινομητικής λειτουργίας της γλώσσας, οργανώνοντας κοινωνικές πρακτικές και σχέσεις.³⁶ Το συγκεκριμένο σύνθημα, αν και προϋπήρχε της 4ης Αυγούστου, απέκτησε νέες συνδηλώσεις στο μεσοπολεμικό πλαίσιο, λειτουργώντας ως ανάχωμα απέναντι στον μαρξισμό και την αθεΐα.³⁷

Στο ίδιο πλαίσιο, η «ιδανική παραδοσιακή οικογένεια» δεν παραμένει απλώς θρησκευτική ή ηθικολογική έννοια, αλλά συνδέεται με την κοινωνική τάξη, την ιδιοκτησία και τη σωτηρία του έθνους.³⁸ Η οικογένεια καθίσταται ο κατεξοχήν χώρος όπου τα μεγάλα πολιτικά διακυβεύματα μεταφράζονται σε καθημερινή ηθική πρακτική, ενώ παράλληλα μέσω της θεσμοποίησης του αντικομμουνιστικού λόγου και της δράσης οργανωμένων δικτύων κοινωνικοποίησης, το τρίπτυχο παγιώνεται ως μέρος του επίσημου ιδεολογικού λόγου της εποχής.³⁹

Σε αυτό το σχήμα, η μητέρα αναδεικνύεται σε κεντρική μορφή με τη μητρότητα να μην είναι ιδιωτική υπόθεση, αλλά πολιτική κατηγορία. Η υπεροχή της ως μη διαπραγματεύσιμης αρχής σημαίνει ότι η γυναικεία υποκειμενικότητα οργανώνεται γύρω από την αναπαραγωγή του έθνους

³⁴ Στο ίδιο, σ. 254-254.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 245-246.

³⁶ Effi Gazi, «Fatherland, Religion, Family: Exploring the History of a Slogan in Greece, 1880–1930.», *Gender & History* 25, no. 3 (2013), σ. 1 <https://doi.org/10.1111/1468-0424.12034>

³⁷ Στο ίδιο, σ. 4.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 4.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 5.

— όχι μόνο βιολογικά, αλλά και ηθικά και πολιτισμικά. Το σώμα των γυναικών, η παιδαγωγική τους λειτουργία και η οικιακή τους δραστηριότητα εντάσσονται σε ένα σχέδιο εθνικής αναμόρφωσης που παρουσιάζεται ως φυσικό και αναγκαίο. Η μητρότητα, επομένως, λειτουργεί ως σημείο συνάντησης του ιδιωτικού και του πολιτικού. Βέβαια, δεν πρόκειται για απλή εξύμνηση της οικογενειακής ζωής, αλλά για πολιτικοποίηση της αναπαραγωγής και της φροντίδας ως βασικών μηχανισμών διατήρησης της κοινωνικής και ιδεολογικής τάξης.

Η μητρότητα, μάλιστα, ως εθνική λειτουργία αποκτά ακόμη πιο απτή σημασία όταν περάσουμε από τη δευτερογενή ανάλυση στον ίδιο τον καθεστωτικό λόγο. Στον «Λόγο προς τους γονείς και διδασκάλους» (19 Οκτωβρίου 1939), ο Μεταξάς δεν μιλά απλώς για την οικογένεια ως κοινωνική μονάδα, αλλά την ορίζει ως θεμέλιο της συλλογικής ύπαρξης: «Οι γονείς, μαζί με τα παιδιά, αποτελούν την οικογένειαν» και «δι' ημάς τους Έλληνας η οικογένεια είναι θεσμός... βαθυτάτα συνυφασμένος με την ύπαρξιν της ελληνικής κοινωνίας».⁴⁰ Η διατύπωση αυτή μετατρέπει την οικογένεια σε κύτταρο της εθνικής κοινότητας και άρα σε βασικό μοχλό ηθικής και πολιτικής αναμόρφωσης.

Η έμφυλη στόχευση γίνεται αμέσως ρητή. Ο Μεταξάς διαχωρίζει τι πρέπει να γίνουν τα παιδιά ανάλογα με το φύλο τους: «Άν είναι άρσενικά, αυτά πρέπει να γίνουν οί μεγαλύτεροι άξιωματούχοι του Κράτους και τής κοινωνίας, αν είναι κορίτσια αυτά πρέπει να φθάσουν εις την κορυφήν τής κοινωνίας».⁴¹ Εδώ η κοινωνική διάρθρωση παρουσιάζεται εξαρχής ως έμφυλη με το αρσενικό να συνδέεται ευθέως με τον κρατικό μηχανισμό και τη θεσμική εξουσία, ενώ το θηλυκό να προσανατολίζεται σε μια διαφορετική, αλλά εξίσου κανονισμένη, πορεία κοινωνικής επιτέλεσης. με τη διάπλαση αυτή να μην είναι ουδέτερη, αλλά δομημένη σε δύο ράγες.

Ακόμη πιο αποκαλυπτικό είναι το ηθικολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφεται η γυναικεία αγωγή. Ο Μεταξάς μεταφέρει την κοινωνική αποτίμηση στο πεδίο της γυναικείας εμφάνισης και συμπεριφοράς: «Ουαί και άλλοίμονον... που θα τον άκούσουν να πη ότι ή θυγατέρα του δέν είναι έμορφη, δέν χορεύει καλά, δέν στέκει καλά».⁴² Και συνεχίζει με την περιγραφή της έμφυλης «παθολογίας» που παράγει η κακή αγωγή: «Τά άρσενικά γίνονται

⁴⁰ Ιωάννης Π. Μεταξάς, Το προσωπικό του ημερολόγιο. 1933-1941: Η Τετάρτη Αυγούστου. Ο πόλεμος 1940-1941, Φαίδων Βρανάς (επιμ.), τ. Δ2, (Αθήνα: Γκοβόστη, 1970), σ. 770.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 771.

⁴² Στο ίδιο, σ. 772.

ἀρριβισταί καὶ τὰ κορίτσια τυχοδιώκτριαι πανδρείας».⁴³ Η κανονικότητα, επομένως, δεν αφορά μόνο την κοινωνική θέση, αλλά και το σώμα, την επιτέλεση, την τιμή με τη μητρότητα και τη γυναικεία αγωγή να εμφανίζονται ως μηχανισμοί αποτροπής ηθικής εκτροπής και ως προϋποθέσεις εθνικής υγείας. Με αυτό τον τρόπο, ο καθεστωτικός λόγος επιβεβαιώνει ότι η οικογένεια και η μητρότητα δεν λειτουργούν ως απλές ιδιωτικές αξίες, αλλά ως θεμέλια μιας συνολικής αρχιτεκτονικής κοινωνικής τάξης με την έμφυλη πειθαρχία έτσι να εντάσσεται οργανικά στο σχέδιο εθνικής ανασυγκρότησης.

Η έμφαση στη μητρότητα ως κεντρική κατηγορία της καθεστωτικής ιδεολογίας δεν συνεπάγεται απλώς έναν αποκλεισμό των γυναικών από την πολιτική σφαίρα. Αντιθέτως, υποδηλώνει μια μετατόπιση της πολιτικής ευθύνης στο πεδίο της οικογένειας, όπου οι γυναίκες δεν ορίζονται ως άμεσα πολιτικά υποκείμενα με δικαιώματα και θεσμική συμμετοχή, αλλά ως φορείς μιας έμμεσης, πλην κρίσιμης, πολιτικής λειτουργίας: της διαμόρφωσης των αυριανών πολιτών.⁴⁴ Η μητρότητα αποκτά έτσι χαρακτήρα «έμμεσης πολιτότητας» στο μέτρο που η ίδια η ιδιότητα του πολίτη συγκροτήθηκε ιστορικά ως αρσενικό πρότυπο, αποκλείοντας τις γυναίκες από τη δημόσια πολιτική συμμετοχή.⁴⁵ Η συμβολή των γυναικών στο έθνος δεν μετριέται με όρους δημόσιας εκπροσώπησης, αλλά με όρους αναπαραγωγής, αγωγής και ηθικής σταθερότητας.

Στο πλαίσιο αυτό, η οικογένεια λειτουργεί ως ενδιάμεσος χώρος ανάμεσα στο κράτος και το άτομο, με την καθεστωτική ιδεολογία να αποδίδει στη μητέρα τον ρόλο της «συνειδητής παιδαγωγού», η οποία καλείται να διαμορφώσει τους μελλοντικούς πολίτες σύμφωνα με τις ηθικές και πολιτικές κατευθύνσεις του κράτους.⁴⁶ Η πειθαρχία δεν επιβάλλεται αποκλειστικά μέσω θεσμικών μηχανισμών· εσωτερικεύεται μέσα από την αγωγή, τη συναισθηματική διαμόρφωση και την καθημερινή ηθική πρακτική.⁴⁷ Η σταθερότητα της κοινωνικής τάξης εξαρτάται, επομένως, από την επιτυχία αυτής της αόρατης αλλά θεμελιώδους λειτουργίας.

Με αυτή την έννοια, η μητρότητα δεν αποτελεί απλώς βιολογική αποστολή ούτε αποκλειστικά ηθικό ιδεώδες, αλλά μηχανισμό αναπαραγωγής της ιεραρχίας και της

⁴³ Στο ίδιο, σ. 772.

⁴⁴ Vasilaki, *ό.π.*, σ. 245-246.

⁴⁵ Αβδελά, *ό.π.*, σ. 230.

⁴⁶ Vasilaki, *ό.π.*, σ. 245-246.

⁴⁷ Φιδετζής, Αλέξης Φιδετζής, «Έμφυλες ταυτότητες στο αισθητικό λεξιλόγιο της “4ης Αυγούστου”.» (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2021), σ. 72-76. <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2944897/file.pdf>

κανονικότητας. Μέσω αυτής, η έμφυλη τάξη πραγμάτων παρουσιάζεται ως φυσική, αυτονόητη και αναγκαία για την επιβίωση του έθνους.⁴⁸ Οι γυναίκες δεν περιορίζονται σε ρόλο «συμπληρωματικό» προς τον άνδρα· εντάσσονται σε ένα σύστημα όπου η ίδια η δομή της κοινωνίας προϋποθέτει τη δική τους πειθαρχημένη επιτέλεση. Έτσι, γίνεται κατανοητό γιατί η μητρότητα παραμένει ο αδιαπραγμάτευτος πυρήνας ακόμη και όταν εμφανίζονται στοιχεία εκσυγχρονισμού ή κοινωνικής ενεργοποίησης των γυναικών, ενώ οποιαδήποτε μορφή «νέας» γυναικείας παρουσίας θα πρέπει να εναρμονίζεται με τον βασικό αυτό άξονα και να μην τον ανατρέπει.

1.3 Η «Νέα Ελληνίδα» και η αμφιθυμία παράδοσης / εκσυγχρονισμού

Το ερώτημα που τίθεται ρητά στη σχετική βιβλιογραφία είναι σαφές: ποια ήταν η «νέα γυναίκα» που φανταζόταν το καθεστώς της 4ης Αυγούστου; Η διατύπωση αυτή δεν αφορά απλώς μια ρητορική καινοτομία, αλλά μια προσπάθεια ανασυγκρότησης της γυναικείας παρουσίας στον δημόσιο χώρο. Η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας, ως μηχανισμός κοινωνικοποίησης, λειτούργησε ως εργαστήριο αυτής της νέας θηλυκότητας, αναδιαπραγματευόμενη την εμφάνιση, τη συμπεριφορά και τα όρια συναναστροφής των φύλων.⁴⁹ Οι κατασκευές αυτές δεν αφορούν όλες τις γυναίκες με τον ίδιο τρόπο· διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία, την κοινωνική θέση και την πολιτική ένταξη.

Στην ανάλυση της Βασιλάκη, η συγκρότηση της «Νέας Ελληνίδας» εγγράφεται σε ένα διπλό σχήμα: από τη μία πλευρά παραδοσιακά καθήκοντα —οικογένεια, μητρότητα, οικιακή οικονομία— και από την άλλη σύγχρονες μορφές συμμετοχής, όπως η εργασία, η οργάνωση, ακόμη και η γυναικεία στρατιωτικοποιημένη εικόνα.⁵⁰ Οι αναφορές στη θηλυκότητα χαρακτηρίζονται από αντιφατικές προσδοκίες και ταλαντεύονται ανάμεσα σε συντηρητικές και εκσυγχρονιστικές τάσεις.⁵¹ Στη σχετική ανάλυση η ένταση αυτή ερμηνεύεται όχι ως ασυνέπεια αλλά ως δομικό στοιχείο του καθεστώτος, το οποίο επιδιώκει να συνδυάσει την επίκληση της παράδοσης με την κατασκευή μιας πειθαρχημένης νεωτερικότητας.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 72-76.

⁴⁹ Vasilaki, ό.π., 244.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 245.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 245.

Η διπλή αυτή λογική γίνεται ακόμη πιο σαφής όταν περάσουμε από το επίπεδο της ιδεολογικής διατύπωσης στο επίπεδο της οπτικής και πολιτισμικής αναπαράστασης. Όπως δείχνει ο Νίκος Φιδετζής στην ανάλυσή του για το περιοδικό *Η Νεολαία*, η γυναικεία ταυτότητα δεν διαμορφώνεται μόνο μέσα από κατηχητικά κείμενα, αλλά και μέσα από φωτογραφικά και εικονιστικά μοτίβα που επαναλαμβάνονται συστηματικά.⁵² Επιπλέον, η άθληση των κοριτσιών παρουσιάζεται ως μέσο θωράκισης του σώματος και της ψυχής τους, προκειμένου να εκπληρώσουν τον «φυσικό προορισμό» τους.⁵³ Η φυσική αγωγή, μάλιστα, δεν προβάλλεται ως πεδίο ατομικής αυτονομίας ή προσωπικής διάκρισης, αλλά ως πειθαρχημένη προετοιμασία για την επιτέλεση του γυναικείου καθήκοντος απέναντι στην πατρίδα. Το σώμα της «Νέας Ελληνίδας», δηλαδή, είναι υγιές, εκγυμνασμένο, συλλογικά ενταγμένο σε ομαδικές ασκήσεις και παρελάσεις, αλλά η νεωτερικότητα αυτή δεν αποσυνδέεται από τον ρόλο της ως μελλοντικής μητέρας.

Η συνύπαρξη παραδοσιακού και εκγυμνασμένου σώματος καθίσταται ιδιαίτερα εμφανής όπου οι νέες εμφανίζονται ταυτόχρονα να επιτελούν τη συντήρηση της παράδοσης —μέσω της φορεσιάς και της αισθητικής σεμνότητας— και να συμμετέχουν σε ομαδικά αθλήματα ή παρελάσεις φορώντας τα χρώματα της οργάνωσης.⁵⁴ Η εικόνα αυτή συμπυκνώνει την καθεστωτική αμφιθυμία: οι γυναίκες εμφανίζονται στον δημόσιο χώρο, αλλά εντός πειθαρχημένου πλαισίου· εκσυγχρονίζονται, αλλά χωρίς να απομακρύνονται από τον δρόμο της οικογένειας. Ακόμη και η επιμόρφωση ή οι σπουδές παρουσιάζονται ως επιτρεπτές μόνο εφόσον οδηγούν στην κατασκευή «ικανών μητέρων».⁵⁵ Η νεωτερικότητα, επομένως, δεν ακυρώνεται· διοχετεύεται, καθώς το σώμα, η στολή, η άσκηση, η ομαδικότητα και η δημόσια παρουσία λειτουργούν ως μορφές ελεγχόμενης χειραφέτησης, που παραμένουν δεμένες στον αδιαπραγμάτευτο πυρήνα της μητρότητας και της οικογενειακής αποστολής.

Η ανάλυση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η «Νέα Ελληνίδα» δεν συνιστά ρήξη με την παράδοση, αλλά ανασχηματισμό της, αφού το καθεστώς δεν καταργεί τη θηλυκότητα ως μητρικό πρότυπο· την επενδύει με νεωτερικά στοιχεία, ώστε να την καταστήσει λειτουργική για το σχέδιο της εθνικής αναμόρφωσης. Η διάσταση αυτή γίνεται ακόμη πιο σύνθετη όταν εξεταστεί η

⁵² Φιδετζής, ό.π., σ.73-74

⁵³ Στο ίδιο, σ. 73.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 76.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 76.

εκπαίδευση των κοριτσιών ως μηχανισμός διαμόρφωσης όχι μόνο δεξιοτήτων, αλλά συνείδησης. Η Βασιλάκη επισημαίνει ότι η «οικιακή οικονομία» δεν αφορά απλώς πρακτικές εργασίες ή τη φροντίδα του σώματος, αλλά τη διαμόρφωση του «εσωτερικού κόσμου» των κοριτσιών.⁵⁶ Έτσι, η εκπαίδευση προσανατολίζεται στη διαμόρφωση της καρδιάς, των συναισθημάτων και της ηθικής τους στάσης, σε αντιδιαστολή με την εκπαίδευση των αγοριών που συνδέεται με τη λογική και τον ορθολογισμό. Η διάκριση αυτή —συναίσθημα για τα κορίτσια, λογική για τα αγόρια— δεν αποτελεί απλώς παιδαγωγική επιλογή, αλλά μηχανισμό έμφυλης υποκειμενοποίησης. Το καθεστώς δεν επιδιώκει μόνο να ρυθμίσει τη συμπεριφορά των κοριτσιών, αλλά να διαμορφώσει τον τρόπο με τον οποίο θα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και τον κόσμο, καθώς η έμφαση στην «καρδιά» σημαίνει ότι η γυναικεία ταυτότητα συνδέεται με τη φροντίδα, την αφοσίωση και τη συναισθηματική πειθαρχία, ενώ η δημόσια λογική και η πολιτική κρίση παραμένουν προνομιακό πεδίο του αρσενικού.

Έτσι, ακόμη και τα νεωτερικά στοιχεία που ενσωματώνονται στο πρότυπο της «Νέας Ελληνίδας» —η συμμετοχή σε οργανώσεις, η άθληση, η δημόσια εμφάνιση— δεν συνεπάγονται ανατροπή της έμφυλης ιεραρχίας. Αντίθετα, λειτουργούν μέσα σε ένα πλαίσιο όπου η τελική κατεύθυνση παραμένει σαφής: η διαμόρφωση πατριωτικής, συνειδητής επιτέλεσης των καθηκόντων ως μητέρων και παιδαγωγών.⁵⁷ Η νεωτερικότητα μετατρέπεται σε εργαλείο ενίσχυσης της παραδοσιακής αποστολής, όχι σε όχημα αυτονομίας. Η «Νέα Ελληνίδα», επομένως, δεν συγκροτείται μόνο ως πειθαρχημένο σώμα, αλλά και ως πειθαρχημένη συνείδηση. Η έμφαση στη διαμόρφωση συναισθημάτων, στη ρύθμιση της συμπεριφοράς και στην εσωτερίκευση του ρόλου δείχνει ότι η ιδεολογική κατασκευή της θηλυκότητας λειτουργεί ταυτόχρονα στο επίπεδο της εικόνας και στο επίπεδο της ψυχικής συγκρότησης. Μέσα σε αυτή τη συνθήκη, η παράδοση και ο εκσυγχρονισμός δεν αντιπαρατίθενται· συνυφαίνονται σε ένα σχήμα όπου το νέο ενσωματώνεται μόνο στο μέτρο που υπηρετεί το ήδη καθορισμένο εθνικό και οικογενειακό πρότυπο.

Η αμφιθυμία αυτή ανάμεσα στην παράδοση και τον εκσυγχρονισμό δεν αποτελεί ιδιαιτερότητα της έμφυλης πολιτικής· αντανακλά τον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο το καθεστώς της 4ης Αυγούστου επιχειρεί να αυτοπαρουσιαστεί ως ταυτόχρονα ριζοσπαστικό και συνεχιστικό.

⁵⁶ Vasilaki, *ό.π.*, σ. 246.

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 246.

Από τη μία πλευρά, προβάλλεται ως δύναμη «νέας τάξης», αναμόρφωσης και αναγέννησης: από την άλλη, θεμελιώνει τη νομιμοποίησή του στην επίκληση της παράδοσης, της ιστορικής συνέχειας και των «αιωνίων» αξιών της οικογένειας και του έθνους.⁵⁸ Η διπλή αυτή στρατηγική δεν συνιστά απλή ρητορική αντίφαση, αλλά βασικό στοιχείο της ιδεολογικής φυσιογνωμίας του καθεστώτος.

Η «Νέα Ελληνίδα» αποτελεί συμπύκνωση αυτής της λογικής. Όπως έχει αναδειχθεί, η γυναικεία ταυτότητα παρουσιάζεται ως μέρος ενός συνολικού σχεδίου αναμόρφωσης της κοινωνίας, ενταγμένου σε μια «ολοκληρωτική» σύλληψη της κοινωνικής οργάνωσης, όπου κάθε υποκείμενο καλείται να καταλάβει μια λειτουργική θέση.⁵⁹ Ωστόσο, η ανανέωση αυτή ορίζεται αυστηρά εντός προκαθορισμένων ορίων: η μητρότητα και η οικογένεια παραμένουν δεσπύζοντες άξονες, ακόμη και όταν προβάλλονται στοιχεία δημόσιας κινητοποίησης ή εκσυγχρονισμού.⁶⁰

Η ελεγχόμενη αυτή νεωτερικότητα επιτρέπει στο καθεστώς να διαχειρίζεται τις κοινωνικές μεταβολές χωρίς να διακινδυνεύει την ανατροπή της ιεραρχίας, αφού η δημόσια παρουσία των κοριτσιών, η άθληση, η οργανωτική συμμετοχή, ακόμη και η μορφωτική τους ανέλιξη, εντάσσονται σε ένα σχήμα όπου ο τελικός προσανατολισμός παραμένει η οικογένεια και η εθνική αποστολή.⁶¹ Η παράδοση δεν αναιρείται: επανερμηνεύεται μέσα από σύγχρονες μορφές, ώστε να παρουσιαστεί ως δυναμική και όχι στατική.⁶² Έτσι, ο εκσυγχρονισμός δεν λειτουργεί ως απελευθερωτικό πρόταγμα, αλλά ως τεχνική ενίσχυσης της καθεστωτικής σταθερότητας.

Με αυτόν τον τρόπο, η μορφή της «Νέας Ελληνίδας» αποκαλύπτει κάτι βαθύτερο: ότι η ιδεολογική κατασκευή του φύλου αποτελεί πεδίο όπου το καθεστώς δοκιμάζει και εφαρμόζει τη συνολική του πολιτική λογική. Η ταυτόχρονη επίκληση του «νέου» και του «παραδοσιακού» δεν είναι απλώς ένδειξη αμηχανίας, αλλά μέθοδος πολιτικής εδραίωσης.⁶³ Μέσα από αυτήν, η γυναικεία ταυτότητα μετατρέπεται σε χώρο πειθαρχίας και οριοθέτησης, όπου η ανανέωση λειτουργεί υπό όρους και η παράδοση αναδιατυπώνεται ως εργαλείο κανονιστικής σταθερότητας.

⁵⁸ Kallis, ό.π., σ. 303–305, 308.

⁵⁹ Vasilaki, ό.π., σ. 244–246.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 244–246.

⁶¹ Φιδετζής, ό.π., σ. 72–76.

⁶² Στο ίδιο, σ. 72–76.

⁶³ Kallis, ό.π., σ. 308–309.

Η ελεγχόμενη αυτή νεωτερικότητα, ωστόσο, δεν έγινε αποδεκτή χωρίς αντιδράσεις. Όπως επισημαίνεται, η κοινωνική απήχηση της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας δεν υπήρξε αδιατάρακτη, ιδίως ως προς τις νεαρές γυναίκες. Η Βασιλάκη τονίζει ότι η αντίδραση εκ μέρους των ελληνικών οικογενειών ήταν ιδιαίτερα έντονη, σε σημείο που η υποστήριξη των πρακτικών της οργάνωσης να θέτει σε κίνδυνο τη δημοτικότητά του καθεστώτος. Η ΕΟΝ δεν αμφισβήτησε απλώς συμβολικά, αλλά υπονόμωσε στην πράξη την παραδοσιακή εξουσία των γονέων ως κύριου φορέα κοινωνικοποίησης. Με την εισαγωγή νέων πλαισίων ένταξης κοριτσιών και νεαρών γυναικών — ενδυμασία, άθληση, κατασκηνώσεις, ακόμη και στρατιωτική εκπαίδευση— η οργάνωση διαμόρφωσε πρακτικές που θεωρούνταν αδιανόητες για σημαντικά τμήματα της μεσοπολεμικής κοινωνίας.⁶⁴

Επιπλέον, η ίδια μελέτη υπογραμμίζει ότι οι νέες αυτές πρακτικές αναδιοργάνωσαν συνολικά τη γυναικεία δημόσια παρουσία, επαναπροσδιορίζοντας την ηθική της συναναστροφής των φύλων. Η κοινή παρουσία αγοριών και κοριτσιών έγινε αποδεκτή μόνο υπό αυστηρή επιτήρηση, γεγονός που αποκαλύπτει το όριο της καθεστωτικής «νεωτερικότητας»: η μετατόπιση δεν σήμαινε άρση ελέγχου, αλλά ενίσχυσή του. Ταυτόχρονα, η ενίσχυση της αυτονομίας του γυναικείου κλάδου της οργάνωσης και η συμβολική οικειοποίηση χαρακτηριστικών που έως τότε ανήκαν στον ανδρικό χώρο προκάλεσαν εσωτερικές τριβές και δυσαρέσκεια, ακόμη και από τον ανδρικό κλάδο.⁶⁵ Η «Νέα Ελληνίδα», επομένως, δεν συγκροτείται σε κενό κοινωνικό χώρο. Η ίδια η προσπάθεια εκσυγχρονιστικής αναδιαμόρφωσης της γυναικείας παρουσίας ενεργοποιεί μηχανισμούς άμυνας της παραδοσιακής πατριαρχικής τάξης. Η ένταση αυτή αποκαλύπτει ότι η αμφιθυμία παράδοσης και εκσυγχρονισμού δεν είναι απλώς ιδεολογική κατασκευή, αλλά πεδίο πραγματικής κοινωνικής διαπραγμάτευσης.

1.4 Αντινομίες και όρια

Σε επίπεδο λόγου, όπως αποτυπώνεται στη σχετική βιβλιογραφία η ιδεολογική κατασκευή της θηλυκότητας στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου εμφανίζεται, ως συνεκτικό και ολιστικό σχέδιο εθνικής αναμόρφωσης. Η μητρότητα προβάλλεται ως μη διαπραγματεύσιμη αποστολή, η οικογένεια ως θεμέλιο της κοινωνικής συνοχής και η «Νέα Ελληνίδα» ως φορέας μιας ηθικής και

⁶⁴ Vasilaki, ό.π., σ. 243.

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 243.

εθνικής αποστολής. Ωστόσο, η ιστοριογραφία έχει επισημάνει ότι η καθεστωτική έμφυλη ιδεολογία δεν εφαρμόζεται σε κενό κοινωνικό πεδίο, αλλά συναντά προϋπάρχουσες δομές, αντιστάσεις και όρια που αποκαλύπτουν την αντινομική της φύση.

Χαρακτηριστική είναι η ένταση που προκάλεσε η κοινωνική κινητοποίηση των νεαρών γυναικών μέσω της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας. Όπως επισημαίνει η Βασιλάκη, η αντίδραση εκ μέρους των ελληνικών οικογενειών υπήρξε ιδιαίτερα ισχυρή, ιδίως σε ό,τι αφορά τις νεαρές γυναίκες, οι οποίες αναδείχθηκαν σε βασικό σημείο τριβής μεταξύ καθεστώτος και κοινωνίας.⁶⁶ Η ΕΟΝ δεν αμφισβήτησε μόνο συμβολικά αλλά και πρακτικά την παραδοσιακή γονεϊκή εξουσία ως κύρια οδό κοινωνικοποίησης, εισάγοντας νέες μορφές δημόσιας παρουσίας, άθλησης, κατασκηνώσεων και οργανωτικής συμμετοχής για τα κορίτσια. Η καθεστωτική φιλοδοξία αναδιαμόρφωσης της νεολαίας, συνεπώς, δεν λειτούργησε γραμμικά, αλλά διαπραγματεύθηκε με ένα πατριαρχικό κοινωνικό περιβάλλον που δεν ήταν διατεθειμένο να εκχωρήσει άνευ όρων τον έλεγχο της γυναικείας κοινωνικοποίησης.

Το όριο αυτό γίνεται πιο σαφές αν εξεταστεί υπό το πρίσμα της πολιτότητας. Η κινητοποίηση των γυναικών, η εκπαίδευση, η δημόσια ορατότητα και η οργανωτική τους ένταξη δεν συνεπάγονταν αναγνώριση πλήρους πολιτικής ιδιότητας. Όπως έχει επισημανθεί, η ίδια η νεωτερική συγκρότηση της πολιτότητας θεμελιώθηκε πάνω σε ένα «δυτικοκεντρικό, αστικό και αρσενικό πρότυπο», όπου ο αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική δεν αποτελεί απλώς ένδειξη «οπισθοδρομικής νοοτροπίας», αλλά δομικό στοιχείο της συγκρότησης της σύγχρονης δημοκρατίας.⁶⁷ Υπό αυτό το πρίσμα, η μεταξική ιδεολογία δεν εισάγει εκ του μηδενός την έμφυλη ιεράρχηση· την αναδιατάσσει και την καθιστά ρητή, με τις γυναίκες να κινητοποιούνται, όχι όμως ως αυτόνομα πολιτικά υποκείμενα, αλλά ως λειτουργικό στοιχείο του εθνικού σώματος.

Η αντινομία μεταξύ εκσυγχρονισμού και πατριαρχικής σταθερότητας καθίσταται ακόμη πιο εμφανής στο επίπεδο των πολιτισμικών αναπαραστάσεων. Στο «Έμφυλες ταυτότητες στο αισθητικό λεξιλόγιο της «4^{ης} Αυγούστου», η γυναικεία νεωτερικότητα παρουσιάζεται πάντοτε υπό όρους. Όπως αναλύει ο Αλέξης Φιδετζής, ο ρόλος των γυναικών νομιμοποιείται μέσω της επίκλησης ενός «φυσικού προορισμού», ο οποίος εδράζεται σε βιολογικές ιδιότητες και καθιστά

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 243-244.

⁶⁷ Αβδελά, ό.π., σ. 230.

τη μητρότητα και τη διαχείριση του οίκου ανώτατη αποστολή. Η γυναικεία εργασία ή η υπέρβαση του οικιακού πλαισίου αντιμετωπίζεται ως δυνητική υποβάθμιση αυτής της «εγγενούς αποστολής», με αποτέλεσμα η θέση των γυναικών να δομείται πρωτίστως ως δεσμευμένη στο νοικοκυριό.⁶⁸

Εντός αυτού του πλαισίου, η δημόσια παρουσία των κοριτσιών της ΕΟΝ —παρελάσεις, ομαδικά αθλήματα, οργανωτική δράση— δεν συνιστά ρήξη αλλά καναλιζαρισμένη νεωτερικότητα. Η αισθητική σκηνοθεσία συνδυάζει τη στολή και την ομαδική άσκηση με τη διατήρηση παραδοσιακών συμβόλων και τη συστηματική εκπαίδευση στην οικοκυρική.⁶⁹ Ακόμη και η επιμόρφωση των «νεαρών φοιτητριών» δεν προβάλλεται ως αυτόνομος ορίζοντας ζωής· αντιθέτως, «δεν έχει άλλο σκοπό» από το να τις καταστήσει «ικανές μητέρες», ενώ τόσο οι σπουδές όσο και ο αθλητισμός επιτρέπονται μόνο εφόσον δεν τις απομακρύνουν «από τον δρόμο της οικογένειας».⁷⁰ Η εκσυγχρονιστική μετατόπιση, επομένως, φέρει εκ των προτέρων το όριό της.

Η ιστοριογραφική ανάδειξη των προπολεμικών φεμινιστικών κινητοποιήσεων φωτίζει περαιτέρω το πλαίσιο αυτών των ορίων. Όπως επισημαίνουν η Έφη Αβδελά και η Αγγέλα Ψαρά, «το γυναικείο κίνημα δεν είναι φαινόμενο χθεσινό», ενώ οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου διέθεταν έντυπα και φυλλάδια μέσω των οποίων προπαγάνδιζαν τον αγώνα τους.⁷¹ Η παρουσία των γυναικών στη δημόσια σφαίρα, ωστόσο, συχνά αναγνωριζόταν μόνο όταν «οι αγώνες τους υποτάσσονται σε προτεραιότητες άλλων».⁷² Η μεταξική ιδεολογία, επομένως, δεν παρεμβαίνει σε κενό· επαναπροσδιορίζει ένα ήδη υπαρκτό πεδίο γυναικείας κινητικότητας, ανακατευθύνοντάς το προς μια εθνικο-οικογενειακή τελεολογία.

Συνολικά, οι αντινομίες της μεταξικής έμφυλης ιδεολογίας δεν αναιρούν τη σημασία της. Αντιθέτως, αποκαλύπτουν τον τρόπο λειτουργίας της. Το «γυναικείο πρότυπο», δηλαδή, δεν αποτελεί απλώς ρητορική κατασκευή ούτε πλήρως εδραιωμένη κοινωνική πραγματικότητα, αλλά ένα κανονιστικό πλαίσιο που επιχειρεί να οργανώσει τον κοινωνικό χώρο, να οριοθετήσει τη

⁶⁸ Φιδετζής, ό.π., σ. 72.

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 72.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 76.

⁷¹ Αβδελά και Ψαρά ό.π., σ. 13.

⁷² Στο ίδιο, σ. 14.

γυναικεία δράση και να συνδέσει τη θηλυκότητα με την εθνική αποστολή. Η εφαρμογή του, όμως, παραμένει κοινωνικά διαπραγματεύσιμη και έμφυλα ιεραρχημένη. Η ένταση μεταξύ κινητοποίησης και αποκλεισμού, εκσυγχρονισμού και πατριαρχικής σταθερότητας, αναδεικνύει την 4η Αυγούστου όχι ως μονολιθικό σύστημα, αλλά ως πεδίο όπου η ιδεολογία, η κοινωνία και η ιστορική συγκυρία συνυφαίνονται σε ένα καθεστώς έμφυλης κανονικοποίησης με σαφή όρια.

2^ο Κεφάλαιο: Η λειτουργία της προπαγάνδας και των θεσμών κοινωνικοποίησης

Στο κεφάλαιο αυτό η προπαγάνδα δεν εξετάζεται ως απλή επικοινωνιακή τεχνική ή ως ζήτημα «ψευδούς» πληροφορίας, αλλά ως μηχανισμός κοινωνικοποίησης, ως μία δηλαδή διαδικασία που μετατρέπει ένα ιδεολογικό σχήμα σε βιωμένη εμπειρία, σε πειθαρχημένο χρόνο, σε τελετουργική συμμετοχή, σε συλλογικό συναίσθημα και τελικά σε εσωτερίκευση.

Στην Πετράκη δεν υπάρχει ένας ρητός εννοιολογικός ορισμός του αγγλικού όρου «myth» με τη μορφή «με τον όρο μύθο εννοώ...». Αντί γι' αυτό, ο «μύθος» συγκροτείται αναλυτικά μέσα από τη λειτουργία του: τα καθεστωτικά μέσα και οι τεχνικές προπαγάνδας προβάλλουν την εικόνα ενός «ιδεατού τύπου» χαρισματικής αυθεντίας, στη βεμπεριανή έννοια της χαρισματικής νομιμοποίησης, και οργανώνουν μια σχέση όπου ο ηγέτης γίνεται αντιληπτός ως «εξαιρετικός» και άρα άξιος υπακοής και αφοσίωσης.⁷³ Η κρίσιμη μετατόπιση εδώ είναι ότι η προπαγάνδα δεν επιδιώκει μόνο να πείσει για πολιτικές θέσεις, αλλά να εγκαθιδρύσει ένα πρότυπο εξουσίας που ζητά αναγνώριση, ενθουσιασμό και πίστη. Η κατασκευή αυτή δεν περιορίζεται σε γενικόλογη εξύμνηση: αποκτά μορφή μέσα από τίτλους και ρόλους που συμπεκνώνουν διαφορετικές ταυτίσεις, όπως «Σωτήρας του Έθνους», «Πρώτος Αγρότης», «Πρώτος Εργάτης», «Πρώτος Αθλητής».⁷⁴ Το σχήμα είναι ενδεικτικό: ο ηγέτης παρουσιάζεται συγχρόνως ως υπεράνω όλων και ως «πρώτος» ανάμεσα στους πολλούς, ώστε η εξουσία να μοιάζει και ιεραρχική και οικεία, και η υπακοή να εμφανίζεται ως φυσική ανταπόκριση σε έναν υποδειγματικό χαρακτήρα.

Το ίδιο μοτίβο γίνεται ακόμη πιο «κοινωνικοποιητικό» όταν η ηγεσία φυσικοποιείται ως οικογενειακή σχέση. Η Πετράκη δείχνει ότι το καθεστώς καλλιέργησε επίμονα την εικόνα του Μεταξά ως πατρικής φιγούρας, και μάλιστα ότι το ίδιο το υλικό της EON ενσωμάτωσε αυτή τη μετάφραση της πολιτικής εξουσίας σε οικογενειακό δεσμό: τα μέλη της EON τον αποκαλούσαν «πατέρα» και παρήχθησαν φωτογραφίες που τόνιζαν τη σχέση «πατέρας–παιδί».⁷⁵ Εδώ, η υπακοή παύει να μοιάζει με πολιτική επιβολή και παρουσιάζεται ως σχεδόν αυτονόητη, όπως η υπακοή μέσα στην οικογένεια. Η μετάφραση της πολιτικής ιεραρχίας σε «φυσική» ιεραρχία είναι κομβική

⁷³ Marina Petrakis, *The Metaxas Myth: Dictatorship and Propaganda in Greece*. (Λονδίνο: I.B. Tauris, 2005), σ. 26.

⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 198.

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 51-52.

για να κατανοήσουμε γιατί οι θεσμοί νεολαίας, εκπαίδευσης και τελετουργίας λειτουργούν ως μηχανισμοί έμφυλης και κοινωνικής πειθάρχησης.

Ακριβώς σε αυτό το σημείο η ανάλυση του Στάμου δίνει το ευρύτερο πλαίσιο: ο «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός» παρουσιάζεται ως «πυρηνικός μύθος» (core myth) που στηρίζει την ιδεολογική ηγεμονία του καθεστώτος και λειτουργεί ως εργαλείο νομιμοποίησης.⁷⁶ Δεν πρόκειται απλώς για ένα σύνθημα, αλλά για ένα ενοποιητικό σχήμα που δρα ως νέος «ιερός θόλος» (sacred canopy), δηλαδή ως μύθος που «ενοποιεί και σταθεροποιεί» το κοινωνικό σώμα και προσφέρει «σημάνσεις» για την πορεία προς το μέλλον.⁷⁷ Αυτή η λειτουργία είναι σημαντική για την παρούσα μελέτη διότι επιτρέπει να ιδωθεί η προπαγάνδα ως κανονιστική παραγωγή ορίζοντα: δεν λέει μόνο «τι να πιστεύεις», αλλά «πώς να ανήκεις» και «πώς να πορεύεσαι» ως μέρος μιας συλλογικότητας.

Η μετάβαση από τον μύθο στη συγκρότηση υποκειμένων γίνεται ρητή όταν ο Στάμος συνδέει τον Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό με την εκπαίδευση ως «κατήχηση» (indoctrination) και, κυρίως, με την ΕΟΝ ως θεσμό κοινωνικής μηχανικής. Η «προετοιμασία» για τον νέο πολιτισμό προϋποθέτει εσωτερικευση μέσω παιδείας/αγωγής, και ο κατεξοχήν θεσμικός φορέας που αναλαμβάνει την «τεχνική επεξεργασία του ανθρωπίνου δυναμικού» (engineering of the human material) είναι η ΕΟΝ.⁷⁸ Εδώ η ιδεολογική αφήγηση παύει να είναι αφηρημένη: μεταφράζεται σε πρόγραμμα ανακατασκευής της κοινωνίας μέσω της νεολαίας και των καθημερινών της πρακτικών. Στο εσωτερικό αυτού του προγράμματος, η έμφυλη διαφοροποίηση δεν εμφανίζεται ως «παράπλευρη» διάσταση αλλά ως οργανικό στοιχείο κοινωνικοποίησης: τα κορίτσια, μέσω ειδικών μορφών αγωγής και πειθαρχίας, προετοιμάζονται για συγκεκριμένους ρόλους μέσα στην οικογένεια και στο έθνος, ενώ η δημόσια παρουσία τους επιτρέπεται στο μέτρο που είναι καναλιζαρισμένη, επιτηρούμενη και συμβατή με το κανονιστικό πρότυπο.

Η λειτουργία της προπαγάνδας ως κοινωνικοποίησης φαίνεται με ιδιαίτερη καθαρότητα όταν ο λόγος και το σύμβολο οργανώνουν κυριολεκτικά δημόσιο χώρο και δημόσιο χρόνο. Η Πετράκη σχετικά με το ραδιόφωνο υποδεικνύει ότι η προπαγάνδα δεν «καταναλώνεται» μόνο

⁷⁶ Stamos, ό.π., σ. 260.

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 267.

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 270, 289.

ιδιωτικά: σε δημόσιες γιορτές οι δήμοι και οι κοινότητες έπαιρναν οδηγίες να εξοπλιστούν με ραδιόφωνα για τη λήψη λόγων, ενώ στην Αθήνα η ακρόαση επιβαλλόταν μέσω μεγαφώνων σε δρόμους και πλατείες.⁷⁹ Η «συλλογική ακρόαση» δεν είναι λεπτομέρεια: είναι η ίδια η υλικότητα της κοινωνικοποίησης: η ιδεολογία γίνεται κοινό βίωμα, οργανωμένο από άνω, με ρυθμό, επανάληψη και τελετουργικότητα. Έτσι, η προπαγάνδα συνδέεται οργανικά με τους θεσμούς που εξετάζονται στη συνέχεια: η ΕΟΝ, η εκπαίδευση κοριτσιών και οι πολιτισμικές αναπαραστάσεις (λόγος, εικόνα, ήχος) συγκροτούν ένα ενιαίο πλέγμα μέσω του οποίου ο «μύθος» της χαρισματικής ηγεσίας και ο μύθος του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού μετατρέπονται σε πειθαρχημένη καθημερινότητα.

2.1 Η ΕΟΝ ως μηχανισμός κοινωνικής μηχανικής και έμφυλης πειθάρχησης

Η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ) υπήρξε ο βασικός θεσμός μέσω του οποίου το καθεστώς της 4ης Αυγούστου επιχείρησε να μετατρέψει τον ιδεολογικό του πυρήνα σε πειθαρχημένη κοινωνική πρακτική. Αν, όπως έχει υποστηριχθεί, ο «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός» αποτέλεσε τον μυθικό άξονα της ιδεολογικής ηγεμονίας του καθεστώτος και «μηχανισμός νομιμοποίησης» (instrument of legitimacy),⁸⁰ τότε η ΕΟΝ υπήρξε ο κατεξοχήν μηχανισμός «μηχανικής» διαμόρφωσης του ανθρώπινου υλικού που θα τον ενσάρκωνε.⁸¹

Η αποστολή της ΕΟΝ αποτυπώνεται με απόλυτη σαφήνεια στον ιδρυτικό Α.Ν. 334, όπως τον παραθέτει η Κοντού: επωφελής διάθεση του ελεύθερου χρόνου των νέων, προαγωγή της σωματικής και πνευματικής τους κατάστασης, ανάπτυξη εθνικού φρονήματος και πίστης στη θρησκεία, καλλιέργεια πνεύματος συνεργασίας και κοινωνικής αλληλεγγύης, καθώς και «έγκαιρος επαγγελματικός προσανατολισμός».⁸² Η διατύπωση αυτή δεν περιορίζεται σε γενική «αγωγή». Πρόκειται για κρατική διαχείριση του ελεύθερου χρόνου, δηλαδή για έλεγχο του ίδιου του ρυθμού της νεότητας. Η Κοντού υπογραμμίζει, λίγο πριν εισαγάγει τη δομή της οργάνωσης, ότι η ΕΟΝ δεν λειτουργεί απλώς ως παιδαγωγικός φορέας αλλά ως συνολικός μηχανισμός

⁷⁹ Petrakis, ό.π., σ. 164–165, 168–169..

⁸⁰ Stamos, ό.π., σ. 260.

⁸¹ Στο ίδιο, σ. 289.

⁸² Γεωργία Κοντού, «Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία της 4ης Αυγούστου και ο τρόπος με τον οποίο αυτή επηρέασε την εκπαίδευση και τη νεολαία (Ε.Ο.Ν).», (Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2013), σ. 514 DOI 10.12681/eadd/38790

ιδεολογικής εγγάραξης, διαχειριζόμενος «εν λευκώ» τον ελεύθερο χρόνο και πλάθοντας σώμα, πνεύμα και ήθος.⁸³ Η κοινωνικοποίηση εδώ δεν είναι συμπληρωματική· είναι καθολική.

Η οργανωτική δομή της ΕΟΝ επιβεβαιώνει αυτή τη λογική. Η οργάνωση συγκροτείται σε σχηματισμούς αρρένων και θηλέων «αυστηρά διαχωρισμένους», με σαφή κορυφή διοίκησης: Διάδοχος ως Γενικός Αρχηγός, Μεταξάς ως Γενικός Επιθεωρητής και Κεντρική Επιτροπή Νεολαίας (Κ.Ε.Ν.).⁸⁴ Η περιφερειακή δομή υπάγεται στην Κεντρική Διοίκηση, ενώ ο Περιφερειακός Διοικητής τελεί υπό τις διαταγές του Νομάρχη ως Γενικού Επόπτη στον νομό.⁸⁵ Το διάγραμμα βαθμίδων –από Γενικό Επόπτη έως Υπενωμοτάρχη– αποτυπώνει ρητά ιεραρχία που ισχύει για αρρένες και θήλεις, «διαφοροποιούμενη κατά φύλο».⁸⁶

Η ιεραρχία δεν αποτελεί τυπικό οργανωτικό στοιχείο. Η πειθαρχία ορίζεται ρητά ως «απεριόριστη υποταγή του κατωτέρου εις τον ανώτερον» και τυφλή συμμόρφωση στις διαταγές και στον κανονισμό.⁸⁷ Η Κοντού επισημαίνει μάλιστα τον διπλό μηχανισμό επιβολής: εξωτερικός εξαναγκασμός αλλά και αναγνώριση του «ηθικού κύρους» του ανωτέρου.⁸⁸ Η διατύπωση αυτή συναντά άμεσα την ανάλυση της Πετράκη για τη χαρισματική αυθεντία: η υπακοή δεν είναι μόνο καταναγκασμός· είναι εσωτερίκευση μιας μορφής ηθικά νομιμοποιημένης ιεραρχίας.⁸⁹ Η αυστηρή, μάλιστα, τήρηση της ιεραρχίας συνδέεται ρητά με τον «εθισμό στην πειθαρχία», ενώ παρατίθενται λόγοι του Μεταξά που παρουσιάζουν την πειθαρχία ως σύμβολο και ως αποφυγή οποιασδήποτε «αντίδρασης».⁹⁰ Η γλώσσα είναι αποκαλυπτική: στόχος δεν είναι απλώς η υπακοή, αλλά η απουσία αντιλογίας.

Η καθημερινή ρουτίνα της ΕΟΝ συμπληρώνει το πειθαρχικό αυτό πλαίσιο. Η Κοντού παραθέτει συγκεντρωτικά τις δραστηριότητες: ασκήσεις, παρελάσεις, εκδρομές, πορείες, ημερήσιες κατασκηνώσεις, διαμονή σε στρατόπεδα και καταυλισμούς, μετάδοση στρατιωτικών γνώσεων με σκοπό την πειθαρχημένη ομαδική εμφάνιση και δράση.⁹¹ Η στρατιωτικοποίηση της

⁸³ Στο ίδιο, σ. 518.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 519.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 521.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 522.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 579.

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 579.

⁸⁹ Petrakis, ό.π., σ. 26.

⁹⁰ Κοντού, ό.π., σ. 631.

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 666.

νεότητας δεν είναι μεταφορά· είναι ενσώματη πρακτική με την τελετουργική διάσταση να είναι εξίσου σημαντική. Οι εορτές και οι τελετές –εθνικές, βασιλικές, τοπικές, αποκαλυπτήρια μνημείων, πολεμικές επέτειοι, 4η Αυγούστου, θρησκευτικές τελετές– καθορίζονται με σαφήνεια και αποτελούν πεδίο δημόσιας εμφάνισης της Νεολαίας.⁹² Η τελετουργία λειτουργεί ως επαναλαμβανόμενη επιβεβαίωση της ιεραρχίας και της ενότητας.

Η Ντίνου εξετάζει αυτή τη διαδικασία «εκ των έσω». Στα μεταγεγραμμένα προγράμματα συναθροίσεων των κοριτσιών εμφανίζεται μια τυποποιημένη αλληλουχία: προσευχή, απαγγελία «Νόμου», όρκος ή ύμνος, ομιλίες, πατριωτικά ποιήματα, άσματα, και στη συνέχεια περίπατος, χοροί, τραγούδια και «εφαρμογή του προγράμματος», όπου η ιδεολογία δεν παραδίδεται μόνο ως λόγος· ενσωματώνεται σε ρυθμό, σώμα και επανάληψη.⁹³ Το λεξιλόγιο, μάλιστα, των τμημάτων της ΕΟΝ είναι εξίσου αποκαλυπτικό: «πλήρεις εθνικού ενθουσιασμού», «βαθυτάτου σεβασμού», ευχές για «μακροήμερευσιν» στον «μέγαν εθνικόν κυβερνήτην» και στόχος «η εκπλήρωσις παντός εθνικού ονείρου».⁹⁴ Η «Νέα Εθνική Επανάστασις της 4ης Αυγούστου» παρουσιάζεται ως έργο στο οποίο η νεολαία καλείται να μετέχει ενεργά.⁹⁵ Η γλώσσα συγκροτεί ταυτότητα.

Η έμφυλη διαφοροποίηση είναι σαφής. Οι «Σειραρχίες Σκαπανισσών» και τα προγράμματα των τμημάτων θηλέων οργανώνονται σε χώρους όπως το Γυμνάσιο Θηλέων, με θεματολογία που περιλαμβάνει οικογένεια, θέση της γυναίκας, καθήκον, «Ελληνίς ως μητέρα», καθώς και πρακτικά «μαθήματα οικοκυρικής».⁹⁶ Έτσι, η αγωγή των κοριτσιών προσανατολίζεται ρητά στη διαμόρφωση «πραγματικής μητέρας και συζύγου», ενώ ακόμη και όταν η γυναίκα δραστηριοποιείται εκτός οικίας, το πεδίο δράσης της ορίζεται ως προέκταση της οικογένειας.⁹⁷ Η δημόσια τελετουργία, βέβαια, ενισχύει αυτή τη διάκριση. Η «επιβλητική παρέλαση» της «εν στολή» δύναμης της ΕΟΝ, με σημαία και εμβλήματα, η δεξίωση και η λαμπαδηφορία, συνιστούν

⁹² Στο ίδιο, σ. 716.

⁹³ Αγγελική Β. Ντίνου, «Μηχανισμοί Εδραίωσης της Δικτατορίας του Μεταξά στην κοινωνία των Ιωαννίνων. Νεολαία και προπαγάνδα.», (Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2025), σ. 504 DOI 10.12681/eadd/58875

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 533.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 533-534.

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 503-504.

⁹⁷ Κοντού, ό.π., σ. 648-649.

σκηνοθετημένη εμφάνιση συλλογικής πειθαρχίας και εθνικής ταύτισης. Ενώ το σώμα της νεότητας γίνεται θέαμα, και το θέαμα γίνεται μηχανισμός εσωτερίκευσης.⁹⁸

Συνολικά, η ΕΟΝ λειτουργεί ως εργαστήριο κοινωνικής μηχανικής. Μέσω της διαχείρισης του χρόνου, της αυστηρής ιεραρχίας, της τελετουργικής επανάληψης και της έμφυλης διαφοροποίησης της αγωγής, το καθεστώς επιδιώκει να κατασκευάσει μια γενιά που όχι μόνο υπακούει, αλλά εσωτερικεύει την υπακοή ως ηθικό και εθνικό καθήκον. Η χαρισματική πατρότητα της ηγεσίας και ο μύθος του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού αποκτούν έτσι ενσώματη μορφή μέσα από την καθημερινότητα της ΕΟΝ. Η κοινωνική μηχανική της 4ης Αυγούστου δεν απευθύνεται σε αφηρημένο υποκείμενο, αλλά διαρθρώνεται έμφυλα με τις πρακτικές κοινωνικοποίησης να διαφοροποιούνται ανάλογα με το φύλο, αποδίδοντας στα κορίτσια και στις νεαρές γυναίκες ειδική αποστολή εντός της εθνικής κοινότητας.

2.2 Εκπαίδευση κοριτσιών και οικιακή αγωγή: σχολείο και ΕΟΝ ως συγκοινωνούντα δοχεία κοινωνικοποίησης

Η έμφυλη πειθάρχηση που οργανώνεται μέσω της ΕΟΝ δεν λειτουργεί απομονωμένα από τον εκπαιδευτικό θεσμό. Αντιθέτως, το σχολείο συγκροτεί το θεσμικό έδαφος πάνω στο οποίο η ιδεολογία του καθεστώτος εγγράφεται συστηματικά στη νέα γενιά. Ο διαχωρισμός αρρένων και θηλέων στη στοιχειώδη εκπαίδευση, όπως προβλέπεται στο πλαίσιο του Α.Ν. 770/1937,⁹⁹ αποτελεί σαφή ένδειξη ότι το κράτος αντιμετωπίζει την εκπαίδευση ως πεδίο έμφυλης οριοθέτησης. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι η πρόβλεψη για ίδρυση «αστικών σχολείων θηλέων όπου τα κορίτσια θα μάθαιναν τα «καθήκοντα της Ελληνίδος».¹⁰⁰ Η διατύπωση αυτή μετατρέπει το ιδεολογικό πρότυπο της «Ελληνίδος» σε ρητό μαθησιακό στόχο, καθώς η εκπαίδευση των κοριτσιών δεν προσανατολίζεται προς ουδέτερη γνωστική συγκρότηση, αλλά προς τη διαμόρφωση συγκεκριμένης έμφυλης ταυτότητας, συνδεδεμένης με την οικογένεια και την ηθική σταθερότητα του έθνους.

⁹⁸ Ντίνου, ό.π., σ. 539.

⁹⁹ Παναγιώτης Δ. Σάμιος, «Η στοιχειώδης εκπαίδευση στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας 1936-1940», (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2012), σ. 37
<https://doi.org/10.26250/heal.panteion.6923>

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 37.

Το περιεχόμενο αυτής της κατεύθυνσης αποτυπώνεται και σε επίπεδο δεξιοτήτων. Στα σχετικά κείμενα της περιόδου επισημαίνεται ότι τα κορίτσια «έπρεπε... κυρίως να μάθουν καλά τις «γυναικείες δουλειές του σπιτιού»: μαγείρεμα, ράψιμο, ζύμωμα, πλύσιμο, σιδέρωμα, ανθοκομική κλπ.».¹⁰¹ Το οικιακό έργο παρουσιάζεται ως πεδίο αγωγής και όχι ως απλή κοινωνική συνήθεια, ενώ η παρουσία μαθημάτων όπως η «Χειροτεχνία» στο ισχύον Αναλυτικό Πρόγραμμα¹⁰² ενισχύει αυτή τη σύνδεση μεταξύ πρακτικής δεξιότητας και έμφυλης κανονικοποίησης. Η σχολική πολιτική της περιόδου, όμως, δεν επινοεί εκ του μηδενός τη διαφοροποίηση αυτή, αλλά αξιοποιεί υφιστάμενα προγράμματα. Το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1913, το οποίο συνεχίζει να εφαρμόζεται κατά τη μεταξική περίοδο,¹⁰³ συνδέεται με προηγούμενες εκσυγχρονιστικές τομές. Ωστόσο, η ιδεολογική του επανανοηματοδότηση μέσω της «Εθνικής και Ηθικής Αγωγής»¹⁰⁴ και της συνεργασίας με την ΕΟΝ το εντάσσει πλέον σε αυστηρά καθεστωτικό πλαίσιο.

Η διαπλοκή σχολείου και ΕΟΝ είναι εμφανής όχι απλώς ως ένας συμπληρωματικός ρόλος, αλλά ως ανώτερος θεσμός αγωγής.¹⁰⁵ Επίσης, μέσω λόγου του Μεταξά προς γονείς και δασκάλους (Οκτώβριος 1939), η οργάνωση παρουσιάζεται ως φορέας αγωγής «διαρκέστερης» και ουσιαστικότερης από το σχολείο.¹⁰⁶ Παράλληλα, η ΕΟΝ «δεν μπορεί να προοδεύσει χωρίς τη σύμπραξη του δασκάλου»,¹⁰⁷ γεγονός που καθιστά τον εκπαιδευτικό κρίσιμο διαμεσολαβητή της καθεστωτικής ιδεολογίας, με το σχολείο να μην αποτελεί ανταγωνιστικό θεσμό, αλλά πεδίο διείσδυσης και αναπαραγωγής της οργανωτικής πειθαρχίας.

Η έμφυλη διάσταση αυτής της διαπλοκής αποτυπώνεται ιδιαίτερα στην εκπαίδευση των μαθητριών. Η Κοντού, μάλιστα, συνδέει την κατάργηση της συμφοίτησης με την ιδεολογική επιδίωξη διαμόρφωσης της «αυριανής μητέρας», επισημαίνοντας ότι το πρόγραμμα των μαθητριών υπηρετεί ρητά την οικιακή οικονομία και την οργανωμένη οικοκυρική εκπαίδευση.¹⁰⁸ Παράλληλα, οι διαλέξεις προς ΕΟΝίτισσες για την οικογένεια και τη μητρότητα, καθώς και τα

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 84.

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 82.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 45-46.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 12.

¹⁰⁵ Κοντού, ό.π., σ. 752.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 753-754.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 611.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 645-646.

πρακτικά «μαθήματα οικοκυρικής», επαναλαμβάνουν στο επίπεδο της οργάνωσης αυτό που το σχολείο ήδη εισάγει ως έμφυλη ύλη.¹⁰⁹

Η διείσδυση της ΕΟΝ στο σχολικό πεδίο επιβεβαιώνεται και από τα τεκμήρια της Αγγελικής Ντίνου. Ειδικότερα, καταγράφεται αλληλογραφία προς σχολική διεύθυνση σχετικά με την ψαλμωδία του ύμνου της Νεολαίας εντός σχολείου,¹¹⁰ δείγμα άμεσης ιδεολογικής παρέμβασης. Επιπλέον, σε πρόγραμμα τελετής της 4ης Αυγούστου, καλείται ρητά «το διδάσκον και διδασκόμενον προσωπικόν των Σχολείων» μαζί με την ΕΟΝ,¹¹¹ επιβεβαιώνοντας τη σύζευξη σχολείου και οργάνωσης στο δημόσιο τελετουργικό, ενώ ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το πρόγραμμα της ΕΟΝ Θηλέων, όπου η συγκέντρωση σε Γυμνάσιο Θηλέων ακολουθεί τυπική τελετουργική ακολουθία «προσευχή – απαγγελία νόμου – ύμνος – ομιλίες».¹¹² Η μορφή είναι σχολική, το περιεχόμενο ιδεολογικό. Το κορίτσι κοινωνικοποιείται όχι μόνο μέσω γνώσεων και δεξιοτήτων, αλλά μέσω πειθαρχημένης συμμετοχής, επανάληψης ύμνων και εσωτερίκευσης του λεξιλογίου περί «αναγέννησης» και «πίστεως» του Νέου Κράτους.¹¹³

Συνολικά, σχολείο και ΕΟΝ λειτουργούν ως συγκοινωνούντα δοχεία κοινωνικοποίησης. Η εκπαίδευση των κοριτσιών επιτρέπει τη δημόσια μαθησιακή συμμετοχή τους, αλλά ορίζει αυστηρά τον ορίζοντα του ρόλου τους, με τη νεωτερική αυτή μορφή της εκπαίδευσης να συνδυάζεται με την καναλιζαρισμένη έμφυλη αποστολή: η «Νέα Ελληνίδα» εκπαιδεύεται, αλλά εκπαιδεύεται για να υπηρετήσει την οικογένεια ως θεμέλιο του εθνικού σχεδίου.

2.2.1 Σχολείο, ΕΟΝ και κοινωνική μηχανική: από την αγωγή στο εθνικό σχέδιο

Η σύζευξη σχολείου και ΕΟΝ δεν συνιστούσε απλώς διοικητική συνεργασία δύο θεσμών, αλλά συγκρότηση ενιαίου μηχανισμού ιδεολογικής διαμόρφωσης της νέας γενιάς. Σύμφωνα με την Κοντού, η ίδια η ενότητα «ΕΟΝ και Σχολείο» καταδεικνύει ότι το καθεστώς επεδίωκε όχι απλώς συμπληρωματικότητα, αλλά λειτουργική υπεροχή της ΕΟΝ έναντι της τυπικής εκπαίδευσης, παρουσιάζοντας την οργάνωση ως φορέα διαρκέστερης και αποτελεσματικότερης αγωγής.¹¹⁴ Η

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 648-649.

¹¹⁰ Ντίνου, ό.π., σ. 443.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 550.

¹¹² Στο ίδιο, σ. 503-504.

¹¹³ Στο ίδιο, σ. 479.

¹¹⁴ Κοντού, ό.π., σ. 752-754.

απαίτηση «σύμπραξης του δασκάλου» και η σταδιακή ενσωμάτωση του σχολικού χρόνου στον χρόνο της ΕΟΝ καταδεικνύουν ότι η παιδαγωγική διαδικασία μετατοπίζεται από την απλή μετάδοση γνώσης στη συνολική διαμόρφωση χαρακτήρα και πίστης.¹¹⁵

Στο ίδιο πλαίσιο, η έμφυλη διαφοροποίηση δεν αποτελεί δευτερεύουσα πτυχή, αλλά δομικό στοιχείο του εθνικού σχεδίου. Η πρόβλεψη χωριστών σχολείων θηλέων, όπου τα κορίτσια θα διδάσκονταν τα «καθήκοντα της Ελληνίδος», καθώς και η ένταξη οικιακής οικονομίας και οικοκυρικής εκπαίδευσης στο πρόγραμμα των μαθητριών, δείχνουν ότι η αγωγή τους οργανώνεται με στόχο την προετοιμασία για τον ρόλο της μητέρας και της διαχειρίστριας του οικογενειακού χώρου.¹¹⁶ Η «σωστή οικογένεια» αναγορεύεται σε εθνική προϋπόθεση, και η σωματική, ηθική και πρακτική διαμόρφωση των κοριτσιών αποκτά κρατικό χαρακτήρα.

Η λειτουργία αυτή μπορεί να ερμηνευθεί σε άμεση συνάφεια με το ιδεολογικό σχήμα της «Τρίτης Ελληνικής Πολιτείας». Όπως επισημαίνει ο Στάμος, ο «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός» δεν υπήρξε απλώς σύνθημα, αλλά «ο μυθολογικός πυρήνας επί του οποίου εδράζεται η ιδεολογική ηγεμονία» (core myth underpinning ideological hegemony) και εργαλείο νομιμοποίησης.¹¹⁷ Το καθεστώς δεν αρκέστηκε στην εξαγγελία του μύθου· επιδίωξε, μέσω της εκπαίδευσης και ιδίως μέσω της ΕΟΝ, την «μηχανική του ανθρώπινου υλικού» (engineering of the human material) που θα καθιστούσε δυνατή την υλοποίησή του.¹¹⁸ Στο πλαίσιο αυτό, η σχολική και εξωσχολική αγωγή συγκροτούν τεχνολογία παραγωγής υποκειμένων προσανατολισμένων στην πειθαρχία, την πίστη και την εθνική αποστολή.

Παράλληλα, η ανάλυση της Πετράκη για τη χαρισματική κατασκευή του ηγέτη φωτίζει το πώς ο μύθος μετατρέπεται σε βιωμένη εμπειρία. Η χαρισματική αυθεντία δεν συγκροτείται μόνο μέσω ρητορικής, αλλά μέσα από τελετουργίες, ύμνους, δημόσιες συγκεντρώσεις και ελεγχόμενα μέσα επικοινωνίας που παράγουν συναισθηματικό δεσμό και αίσθηση συλλογικής συμμετοχής.¹¹⁹ Το σχολείο και η ΕΟΝ λειτουργούν ως χώροι εσωτερίκευσης αυτού του δεσμού. Η επανάληψη

¹¹⁵ Στο ίδιο, σ. 611.

¹¹⁶ Σάμιος, ό.π., σ. 37,84.

¹¹⁷ Stamos, ό.π., σ.260.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 288-289.

¹¹⁹ Petrakis, ό.π., σ. 26, 44-53, 198.

ύμνων, όρκων, εορτών και πειθαρχικών πρακτικών ενσωματώνει το ιδεολογικό αφήγημα στην καθημερινότητα των νέων.

Η συνδυαστική ανάγνωση των παραπάνω επιτρέπει να διατυπωθεί το συμπέρασμα πως η εκπαίδευση και η νεολαιίστικη οργάνωση δεν μπορούν να ιδωθούν αποσπασματικά. Αποτελούν τον πυρήνα ενός σχεδίου κοινωνικής μηχανικής, στο οποίο η έμφυλη πειθάρχηση, η ηθική διαμόρφωση και η παραγωγή «νέου ανθρώπου» συγκλίνουν σε ενιαία πολιτική στρατηγική. Η «αναγέννηση» του έθνους προϋπέθετε τη διαμόρφωση αναγεννημένων υποκειμένων – και αυτή η διαδικασία ξεκινούσε από το σχολικό θρανίο και ολοκληρωνόταν στη στολή της ΕΟΝ.

2.3 Ραδιόφωνο και μαζική συγχρονία: ηχητική ηγεμονία και «αόρατα συλλαλητήρια»

Αν το ιδεολογικό πρόταγμα της «Τρίτης Ελληνικής Πολιτείας» συγκροτείται, κατά τον Αλέξη Στάμο ως «λόγος προσανατολισμένος στο μέλλον» (futural discourse) που λειτουργεί ως εργαλείο νομιμοποίησης και ηγεμονίας σε επίπεδο ολόκληρου κοινωνικού σώματος, τότε το ραδιόφωνο αποτελεί τον κατεξοχήν μηχανισμό διάχυσης αυτού του λόγου στον καθημερινό χρόνο.¹²⁰ Δεν πρόκειται απλώς για τεχνική μετάδοση πολιτικού περιεχομένου· πρόκειται για οργάνωση της ακρόασης ως συλλογικής εμπειρίας.

Η διοικητική δομή του ραδιοφωνικού μηχανισμού καταδεικνύει τον θεσμικό χαρακτήρα αυτής της λειτουργίας. Η Επιτροπή Προγράμματος και η Λογοκριτική Επιτροπή εποπτεύουν το περιεχόμενο, ενώ το Τμήμα Ομιλιών εγκρίνει και ιεραρχεί κάθε κείμενο πριν τη μετάδοση, οργανώνοντας τις εκπομπές σύμφωνα με το θεματικό τους βάρος.¹²¹ Το ραδιόφωνο δεν μεταφέρει απλώς ιδεολογία· τη μορφοποιεί, τη ρυθμίζει και τη διανέμει μέσα από διοικητικό φίλτρο. Έτσι, η πολιτική γραμμή μετατρέπεται σε προγραμματισμένο ηχητικό περιβάλλον. Παράλληλα, η ίδια η ρητορική των εγκαινίων του ραδιοφωνικού θεσμού αποκαλύπτει τη φιλοδοξία του καθεστώτος: μέσω του ραδιοφώνου οι πολίτες θα σχηματίζουν «πληθώρα αθέατων μορφών μαζικής κινητοποίησης» (numerous invisible mass rallies), συμμετέχοντας στη ζωή του έθνους και

¹²⁰ Stamos, ό.π., σ. 260, 263, 268.

¹²¹ Petrakis, ό.π., σ. 162-165.

καθιστώντας ουσιαστική την άμεση επικοινωνία του Αρχηγού με τον λαό.¹²² Η φράση αυτή είναι κομβική. Το ραδιόφωνο παράγει «αόρατα συλλαλητήρια» — μαζικές συγκεντρώσεις χωρίς φυσική συνάθροιση, όπου η συγχρονισμένη ακρόαση υποκαθιστά την φυσική παρουσία.

Η σύζευξη λόγου και σκηνής αποτυπώνεται ακόμη καθαρότερα στο γεγονός ότι ο Μεταξάς εκφωνούσε τις περισσότερες ομιλίες του μπροστά σε ακροατήριο και όχι στο στούντιο· όταν μιλούσε σε διάφορα μέρη της χώρας, οι λόγοι μεταδίδονταν αμέσως μέσω άμεσης σύνδεσης με τον Σταθμό Αθηνών, ώστε να ακούγονται «σε όλη την Ελλάδα».¹²³ Εδώ ο λόγος είναι ταυτόχρονα δημόσιο θέαμα και πανελλαδική ακουστική εμπειρία. Το χειροκρότημα του πλήθους, η τελετουργική παρουσία και η ατμόσφαιρα του χώρου δεν μένουν τοπικά· μετατρέπονται σε εθνική συγχρονία. Αυτή, μάλιστα, η συγχρονία αποκτά ρυθμισμένο χαρακτήρα στις επετείους της 4ης Αυγούστου. Δήμοι και κοινότητες λάμβαναν οδηγίες να εξοπλιστούν με ραδιόφωνα για να εξασφαλίσουν τη λήψη των «ιδεολογικά εμπνευσμένων» λόγων και να μεταφέρουν την εορταστική ατμόσφαιρα, ενώ στην Αθήνα οι πολίτες «υποχρεώνονταν να ακούν» μέσω μεγαφώνων σε πλατείες και δρόμους.¹²⁴ Η ακρόαση γίνεται δημόσια πράξη με τον ήχο να καταλαμβάνει το χώρο και να οργανώνει το σώμα του ακροατή μέσα σε τελετουργική συνθήκη, γεγονός που αποκαλύπτει πως δεν πρόκειται για ατομική κατανάλωση, αλλά για πειθαρχημένη συμμετοχή.

Τα τεκμήρια της Ντίνου επιβεβαιώνουν αυτή τη λειτουργία στην πράξη. Μετά από δοξολογία, πανηγυρικό και παρέλαση, τα μέλη της ΕΟΝ καταλήγουν στο κοινοτικό γραφείο «όπου παρακολούθησαν από ραδιοφώνου τας εκπομπάς του ραδιοφωνικού σταθμού της ΕΟΝ των Αθηνών».¹²⁵ Η τοπική τελετή ολοκληρώνεται με σύνδεση προς το κέντρο, ενώ ο κύκλος «λόγος–άσμα–παρέλαση–ακρόαση» δείχνει ότι το ραδιόφωνο λειτουργεί ως κόμβος ενοποίησης και επιβεβαίωσης της κοινής ιδεολογικής γραμμής.

Στο πλαίσιο της ηγεμονικής ανάλυσης του Στάμου, το ραδιόφωνο γίνεται τεχνική υλοποίηση του μύθου ως «ιερό θόλος (sacred canopy)» που ενοποιεί και σταθεροποιεί το

¹²² Στο ίδιο, σ. 162-163.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 167.

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 167-168.

¹²⁵ Ντίνου, ό.π., σ. 548.

κοινωνικό σύστημα.¹²⁶ Ο μύθος δεν διακινείται απλώς ως κείμενο· γίνεται ηχητικό περιβάλλον, τελετουργική συγχρονία και ρυθμισμένη εμπειρία. Έτσι, αν το σχολείο και η ΕΟΝ συγκροτούν τον πυρήνα της αγωγής και της κοινωνικής μηχανικής, το ραδιόφωνο οργανώνει την ατμόσφαιρα μέσα στην οποία αυτή η αγωγή αποκτά εθνική κλίμακα με αποτέλεσμα όχι απλά την ενημέρωση, αλλά την παραγωγή συλλογικής συνείδησης μέσω ήχου.

2.4 Κοινωνική κινητοποίηση και έλεγχος: από τον ενθουσιασμό στην πειθαρχημένη συναίνεση

Η κοινωνική κινητοποίηση στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου δεν μπορεί να ιδωθεί ανεξάρτητα από τον μηχανισμό επιτήρησης και πειθάρχησης που τη συνόδευε. Η μαζική συμμετοχή δεν λειτουργούσε απλώς ως ένδειξη λαϊκής αποδοχής, αλλά ως ρυθμισμένη πρακτική, ενταγμένη σε αυστηρή ιεραρχική και πειθαρχική δομή. Ειδικότερα, στο εσωτερικό της ΕΟΝ, η πειθαρχία ορίζεται ρητά ως «απεριόριστη υποταγή του κατωτέρου στον ιεραρχικά ανώτερο και τυφλή συμμόρφωση στις διαταγές των προϊσταμένων και στον Κανονισμό της Οργάνωσης», ενώ η επίτευξή της συνδέεται και με «εξωτερικό εξαναγκασμό».¹²⁷ Δεν πρόκειται για ηθική σύσταση, αλλά για διοικητική αρχή λειτουργίας. Το σύστημα ποινών, που εκτείνεται από απλή επίπληξη έως στέρηση συμμετοχής σε δραστηριότητες, απαγόρευση χρήσης στολής και τελικώς διαγραφή, αποκαλύπτει μια κλιμακωτή τεχνολογία ελέγχου.¹²⁸ Η αυστηρή τήρηση της ιεραρχίας και ο «εθισμός» στην πειθαρχία, όπως διατυπώνεται σε λόγους του Μεταξά, επιβεβαιώνουν ότι η κινητοποίηση δεν νοείται χωρίς πλήρη εσωτερίκευση της ιεραρχικής τάξης.¹²⁹

Ωστόσο, ο έλεγχος δεν περιορίζεται σε αρνητικές κυρώσεις. Η ιδιότητα μέλους συνδέεται με απτές κοινωνικές και επαγγελματικές παροχές, με τα μέλη της ΕΟΝ να προτιμώνται για προαγωγές, μετεκπαίδευση, ακόμη και για άδειες μικροπωλητών, ενώ σε περιπτώσεις διορισμού στο Δημόσιο η Οργάνωση χορηγεί βεβαιώσεις εγγραφής με αναγραφή ημερομηνίας πρώτης ένταξης, ώστε να προηγούνται οι παλαιότεροι.¹³⁰ Η λογική αυτή δεν αφορά μόνο ανταμοιβή πίστης· συγκροτεί μηχανισμό «άλωσης» των κατώτερων βαθμίδων του κρατικού μηχανισμού.

¹²⁶ Stamos, ό.π., σ. 268.

¹²⁷ Κοντού, ό.π., σ. 579.

¹²⁸ Στο ίδιο, σ. 580.

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 631.

¹³⁰ Στο ίδιο, σ. 576–577.

Παράλληλα, διατυπώνεται ρητά ότι όσοι παραμένουν εκτός της Οργάνωσης «δεν αναγνωρίζονται» κοινωνικά, ενώ η ΕΟΝ προβάλλεται ως το μοναδικό αποδεκτό πλαίσιο νεανικής κοινωνικότητας, καθιστώντας έτσι την ένταξη όρο κοινωνικής ύπαρξης.¹³¹

Η μαζική κινητοποίηση στο δημόσιο χώρο ενισχύει αυτή τη λογική. Οι επετειακές εκδηλώσεις της 4ης Αυγούστου παρουσιάζονται ρητά ως «εθνικό δημοψήφισμα γιγάντιου χαρακτήρα» (enormous plebiscite) που λειτουργεί ως βαρόμετρο δημοφιλίας του καθεστώτος.¹³² Δημοσιεύματα χαρακτηρίζουν τη γιορτή «ψήφο εμπιστοσύνης» και δημόσια επιβεβαίωση των πεποιθήσεων του λαού με τη συμμετοχή να μετατρέπεται σε πολιτική πράξη νομιμοφροσύνης.¹³³ Η παρουσία, η παρέλαση, η ανάρτηση σημαίας δεν είναι απλώς εορταστική συμπεριφορά· είναι δήλωση ένταξης.

Η ίδια η οργάνωση των εκδηλώσεων φανερώνει τον συνδυασμό κινητοποίησης και επιβολής. Το Υφυπουργείο Τύπου αποστέλλει λεπτομερείς οδηγίες σε κάθε πόλη και χωριό για την επιτυχία του «εορταστικού-δημοψηφισματικού» χαρακτήρα των τελετών, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η μη ανάρτηση σημαίας συνεπάγεται απειλή δίωξης.¹³⁴ Τοπικοί παράγοντες καλούνται να οργανώσουν γιορτές και οι επιτροπές λαμβάνουν έτοιμα τηλεγραφήματα για να σταλούν ως «αυθόρμητες» εκδηλώσεις ενθουσιασμού με αυτόν να οργανώνεται εκ των άνω.¹³⁵

Στο επίπεδο της περιφέρειας, τα τεκμήρια της Ντίνου αποτυπώνουν τον μηχανισμό στην πράξη. Παρελάσεις «εν στολή», λαμπαδηφορίες, φωταγωγήσεις και συμμετοχή «των επισήμων και του λαού» μετατρέπουν την πόλη σε σκηνή εθνικής παράστασης.¹³⁶ Παράλληλα, εμφανίζονται πιέσεις για συμμόρφωση, είτε μέσω υπηρεσιακής αλληλογραφίας για μη εγγραφή μαθητών είτε μέσω ελέγχου της ομοιομορφίας της στολής και της τελετουργικής απόδοσης του χαιρετισμού.¹³⁷ Ακόμη και η σωματική στάση και το «ανδροπρεπές παράστημα» αποτελούν αντικείμενο

¹³¹ Στο ίδιο, σ. 536, 473.

¹³² Petrakis, ό.π., σ. 44.

¹³³ Στο ίδιο, σ. 50.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 47–48, 178.

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 178.

¹³⁶ Ντίνου, ό.π., σ. 539, 548.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 443, 527.

επιθεώρησης φανερώνοντας πως η κινητοποίηση δεν είναι μόνο μαζική αλλά και μικρο-πειθαρχική.¹³⁸

Το σχήμα αυτό μπορεί να ερμηνευθεί μέσα από την έννοια της ηγεμονίας που περιγράφει ο Στάμος. Για να λειτουργήσει ο νέος εθνικός μύθος, «έπρεπε να εσωτερικευθεί από το συλλογικό φαντασιακό».¹³⁹ Η κοινωνική κινητοποίηση δεν αρκεί να επιβληθεί· πρέπει να βιωθεί ως φυσική και αυτονόητη. Το καθεστώς δεν επιδιώκει μόνο υπακοή, αλλά εσωτερικευμένη συναίνεση, με αποτέλεσμα η συμμετοχή σε τελετές, η χρήση στολής, η προτίμηση σε διορισμούς και η δημόσια ακρόαση λόγων συγκροτούν ένα περιβάλλον όπου η ένταξη μετατρέπεται σε κοινωνική αναγκαιότητα. Έτσι, η κινητοποίηση και ο έλεγχος όχι μόνο δεν είναι αντίθετες διαδικασίες, αλλά αντιθέτως αποτελούν δύο όψεις της ίδιας πολιτικής τεχνολογίας με το καθεστώς να οργανώνει τον ενθουσιασμό, να πειθαρχεί το σώμα, να ανταμείβει την πίστη και να στιγματίζει την αποχή. Μέσα σε αυτό το πλέγμα, η κοινωνική συμμετοχή λειτουργεί ως ταυτόχρονη παραγωγή νομιμοποίησης και μηχανισμός επιτήρησης.

¹³⁸ Στο ίδιο, σ. 468

¹³⁹ Stamos, ό.π., σ. 270.

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η καταστολή του φεμινιστικού κινήματος και την ποινικοποίηση της γυναικείας πολιτικής δράσης

3.1 Η πολιτότητα ως ανολοκλήρωτο πεδίο πριν το 1936

Η επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου δεν ανέστειλε απλώς την κοινοβουλευτική λειτουργία του πολιτεύματος· παρενέβη σε μια ιστορική συγκυρία κατά την οποία το ζήτημα της γυναικείας πολιτικής ισότητας παρέμενε ανοιχτό, αλλά μη ολοκληρωμένο. Από ιστοριογραφική σκοπιά, αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς το καθεστώς δεν αφαίρεσε ένα ήδη εδραιωμένο δικαίωμα, αλλά ανέστειλε μια διαδικασία διεύρυνσης της πολιτότητας που βρισκόταν σε μετάβαση και μάλιστα υπό όρους. Η πολιτότητα εδώ δεν νοείται απλώς ως τυπική ιδιότητα, αλλά ως πλέγμα δικαιωμάτων, δυνατοτήτων συμμετοχής και αναγνώρισης, το οποίο ιστορικά συγκροτείται μέσα από αποκλεισμούς. Το φύλο υπήρξε ακριβώς ένας από τους πιο σταθερούς άξονες αυτών των αποκλεισμών, γεγονός που καθιστά τη μεσοπολεμική περίοδο κρίσιμη: είναι η στιγμή που το αίτημα της ισότητας εμφανίζεται ως αξιακά καθολικό, αλλά η πρακτική του εφαρμογή συνεχίζει να λειτουργεί ως έμφυλα φιλτραρισμένη. Η λειτουργία του κατασταλτικού μηχανισμού δεν υπήρξε έμφυλα ουδέτερη. Οι πρακτικές επιτήρησης και πειθαρχίας διασταυρώνονται με συγκεκριμένες αντιλήψεις περί ηθικής τάξης, οικογένειας και γυναικείας σεξουαλικότητας.

Η απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις Ελληνίδες κατά τον Μεσοπόλεμο υπήρξε σταδιακή, περιορισμένη και θεσμικά ακρωτηριασμένη. Όπως σημειώνει συνοπτικά η Δήμητρα Σαμίου, το 1930 παραχωρήθηκε ένα «υποτυπώδες δικαίωμα ψήφου» για δημοτικές και κοινοτικές εκλογές, αποκλειστικά σε εγγράμματες γυναίκες άνω των τριάντα ετών, «χωρίς... το δικαίωμα του εκλέγεσθαι».¹⁴⁰ Η ίδια η διατύπωση υποδηλώνει ότι η «διεύρυνση» δεν αντιμετωπίζεται ως πλήρης πολιτική ισοτιμία, αλλά ως μερική άδεια συμμετοχής με σωρευτικούς περιορισμούς. Η πολιτική παρουσία γίνεται επιτρεπτή μόνο όταν κάθε γυναίκα πληροί μια σειρά κριτηρίων (ηλικία, εγγραμματοσύνη) και ακόμη κι έτσι δεν μπορεί να αναλάβει αντιπροσωπευτικό ρόλο. Πρόκειται

¹⁴⁰ Σαμίου, ό.π., σ. 165.

για μια τυπική μορφή «τμηματικότητας» που εμφανίζεται ως τεχνική λύση, αλλά στην πραγματικότητα σταθεροποιεί την ανισότητα μέσα στο ίδιο το δικαιωματικό πλαίσιο.

Η εξέλιξη του 1934 επιβεβαιώνει ακριβώς αυτή την αμφιθυμία. Η Βουλή ψήφισε τη μείωση του ορίου ηλικίας στα είκοσι πέντε έτη και υπέρ της εκλογιμότητας, όμως οι ρυθμίσεις «απορρίφθηκαν... από τη Γερουσία».¹⁴¹ Αυτό το επεισόδιο δεν είναι μια απλή θεσμική λεπτομέρεια· δείχνει ότι η επέκταση του δικαιώματος αντιμετωπιζόταν ως αμφισβήτηση της ίδιας της δομής της αντιπροσώπευσης. Με άλλα λόγια, το «να ψηφίζει» μια γυναίκα θεωρήθηκε, υπό προϋποθέσεις, διαχειρίσιμο, ενώ το «να εκλέγεται» και να εντάσσεται ως ισότιμος φορέας εξουσίας παρέμενε πολιτικά απειλητικό. Η πολιτότητα, επομένως, προχωρά ως διαπραγμάτευση με ενσωματωμένους φραγμούς.

Η ιδεολογική βάση αυτών των φραγμών αποτυπώνεται καθαρά στο επίπεδο επιχειρημάτων. Η Σαμίου συνοψίζει ότι «τα επιχειρήματα εναντίον της ψήφου των γυναικών ήταν πολλά» και τα εντοπίζει σε μια λογική «φυσικοποίησης» της έμφυλης διαφοράς: η διαφορά παρουσιάζεται ως φυσική, άρα ως νόμιμη βάση για πολιτικό αποκλεισμό. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι η παρατήρηση ότι, μετά την καθιέρωση της ανδρικής καθολικής ψηφοφορίας, το φύλο αντιμετωπίζεται πρακτικά σαν «προσόν του εκλογέως» μαζί με την ενηλικιότητα.¹⁴² Η πρόταση αυτή είναι σημαντική, γιατί δείχνει πώς η «καθολικότητα» μπορεί να λειτουργεί ως ρητορική, ενώ στην πράξη οργανώνεται ως αποκλεισμός: ο καθολικός πολίτης αποδεικνύεται ιστορικά ανδρικός.

Σε αυτό το σημείο η Σαμίου σημειώνει πως η παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες «θα σήμαινε ισότιμη αντιμετώπισή τους ως πολιτών», όμως τα πολιτικά ιδεώδη του 19ου αιώνα δεν αφορούσαν «όμως και το γυναικείο φύλο».¹⁴³ Η ένταση εδώ δεν είναι απλώς νομική· είναι εννοιολογική. Αν η πολιτότητα στηρίζεται σε αξίες ισότητας και λαϊκής κυριαρχίας, τότε ο έμφυλος αποκλεισμός εκθέτει την αντίφαση ανάμεσα στην αξιακή αυτοπεριγραφή της νεωτερικής πολιτικής και στην πραγματική της κοινωνική βάση. Έτσι, η έμφυλη ιδεολογία δεν είναι μόνο ηθικολογία, αλλά ένας μηχανισμός που ορίζει ποιος ανήκει στον πολιτικό λαό, με ποιους όρους, και με ποιο βαθμό πλήρους αναγνώρισης.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σ. 165.

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 164.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 163.

Παράλληλα η ιστοριογραφική οπτική των Αβδελά–Ψαρά για τον μεσοπολεμικό φεμινισμό, επιτρέπει να εξεταστεί το αίτημα της ψήφου όχι απομονωμένα, αλλά ως μέρος μιας ευρύτερης στρατηγικής ένταξης. Οι συγγραφείς ξεκαθαρίζουν ότι η επιλογή του χρονικού πλαισίου του Μεσοπολέμου γίνεται ακριβώς επειδή η περίοδος αυτή παράγει μορφές λόγου και πρακτικής με ιδιαίτερη αντοχή για την κατοπινή πορεία.¹⁴⁴ Επίσης, σημειώνουν μια εσωτερική καμπύλη: στην αρχή της μεσοπολεμικής περιόδου, κυρίως 1920–1930, οι φεμινίστριες ιεραρχούν τα «δικά τους» ζητήματα ως πρωτεύοντα, ενώ στην επόμενη δεκαετία τείνουν να συμβιβαστούν με την ιδέα ότι το «γενικό καλό» επιβάλλει άλλου τύπου προτεραιότητες.¹⁴⁵ Αυτή η παρατήρηση βοηθά να γίνει αντιληπτό το γιατί η πολιτική ισότητα φτάνει στο 1936 ευάλωτη: όχι μόνο επειδή το κράτος αντιστέκεται, αλλά και επειδή το ίδιο το πεδίο της διεκδίκησης πιέζεται από κρίσεις και μετατοπίσεις.

Στο επίπεδο αυτοκατανόησης του κινήματος, οι Αβδελά–Ψαρά καταγράφουν ότι για τις φεμινίστριες του Μεσοπολέμου ο φεμινισμός είναι «καταρχήν η αφύπνιση των γυναικών και η άρνησή τους να δεχτούν την υποδεέστερη κοινωνική τους θέση», και το συνδέουν με χειροπιαστές διεκδικήσεις όπως το δικαίωμα στην εργασία, η οικονομική ανεξαρτησία και η πολύπλευρη ανάπτυξη.¹⁴⁶ Υπό αυτό το πρίσμα, η πολιτική διεκδίκηση δεν ήταν «πολυτέλεια» μιας μικρής ομάδας, αλλά πυρήνας ενός προτάγματος κοινωνικής αναγνώρισης. Η ψήφος, σε αυτή τη λογική, δεν είναι μόνο διαδικαστικό δικαίωμα· είναι σύμβολο ισοτιμίας και εργαλείο πλήρους ένταξης στη δημόσια σφαίρα.

Το στοιχείο της διεθνικότητας που επισημαίνουν οι δύο συγγραφείς, με αναφορές σε διεθνείς οργανώσεις και συνέδρια, ενισχύει επίσης το επιχείρημα ότι το αίτημα των πολιτικών δικαιωμάτων δεν ήταν ιδιοτροπία εσωτερικής πολιτικής, αλλά τμήμα ενός ευρύτερου διεθνικού πλέγματος ιδεών και πρακτικών.¹⁴⁷ Η θέση αυτή λειτουργεί και ως αντι-επιχείρημα απέναντι σε αφηγήσεις που παρουσιάζουν τη γυναικεία ψήφο ως «εισαγόμενη» ή «δευτερεύουσα» ατζέντα: το κίνημα συμμετέχει σε διεθνείς ανταλλαγές, διαμορφώνει αιτήματα, και αναστοχάζεται μέσα σε ευρωπαϊκές συζητήσεις.

¹⁴⁴ Αβδελά και Ψαρά, *ό.π.*, σ. 15.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 15.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 19-21.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 30.

Επιπρόσθετα η «νέα πρόκληση των γυναικών είναι τώρα η διεκδίκηση της πολιτικής», όχι απλώς ως κατάκτηση δικαιωμάτων, αλλά ως αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο η πολιτική συνδέεται με την «πλήρη κοινωνική ένταξη των γυναικών». Η έννοια της «γυναικείας πολιτικής» που εμφανίζεται εδώ δεν σημαίνει αποδοχή ενός «ειδικού» περιορισμένου ρόλου, αλλά αμφισβήτηση της κυρίαρχης ανδρικής πολιτικής πρακτικής.¹⁴⁸ Αυτή η επιμονή στην πολιτότητα ως συμμετοχή και αναγνώριση αποδεικνύει ότι το 1936, όταν το καθεστώς καταπνίγει την οργανωμένη δράση, δεν απαγορεύει μόνο συλλόγους: ακυρώνει μια διαδικασία συγκρότησης πολιτικού υποκειμένου.

Κι όμως, η ιστοριογραφική αποτίμηση δείχνει μια πραγματική αδυναμία επίτευξης των στόχων και κινητοποίησης ευρύτερων γυναικείων στρωμάτων.¹⁴⁹ Σε αυτό συντείνει η συγκυρία της εποχής με την κρίση του φιλελευθερισμού, τη διάδοση σοσιαλιστικής ιδεολογίας, την άνοδο του φασισμού και τον κίνδυνο πολέμου, καταστάσεις που συνολικά επέβαλαν νέες προτεραιότητες.¹⁵⁰ Η διεκδίκηση της πολιτικής ισότητας δεν ηττάται μόνο από «εξωτερική καταστολή», αλλά και από μετατόπιση ορίζοντα μέσα σε κλίμα κρίσης. Παρατηρείται, λοιπόν μία μετατόπιση στην επιχειρηματολογία που εδράζεται στη νοικοκυροσύνη, στα παιδιά και στη μητρότητα ως φυσικό προορισμό, γεγονός που αποκαλύπτει ότι η έμφυλη ιδεολογία του καθεστώτος θα βρει πρόσφορο έδαφος σε ήδη υπάρχουσες αμφιθυμίες και συμβιβασμούς, ακόμη κι αν δεν ταυτίζεται με τον μεσοπολεμικό φεμινισμό.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η τομή του 1936 αποκτά σαφέστερο νόημα. Η Σαμίου σημειώνει ρητά ότι η επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου «θα σημαίνει το οριστικό τέλος του μεσοπολεμικού κινήματος για την ψήφο των γυναικών», σε συνθήκες περιορισμού του Τύπου, των ελευθεριών και απαγόρευσης της δράσης οργανώσεων συνδέοντας στην ουσία την ανολοκλήρωτη πολιτότητα με την αυταρχική διακοπή¹⁵¹. Με άλλα λόγια, το καθεστώς παρεμβαίνει σε μια στιγμή που η πολιτική ισότητα δεν είχε θεσμικά ολοκληρωθεί και η κοινωνική της βάση δεν είχε μαζικοποιηθεί. Η συνέπεια είναι ότι η πολιτότητα των γυναικών δεν καταργείται από μια θέση πληρότητας: παγώνει σε ένα σημείο ατελούς μετάβασης.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 37.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 93.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 93-94.

¹⁵¹ Σαμίου, ό.π., σ. 169.

Αυτή η ιστορική ατελότητα επιτρέπει στην αυταρχική τομή να ερμηνευτεί όχι μόνο ως πολιτική κατάργηση δικαιωμάτων, αλλά ως αναδιάταξη του χώρου του «επιτρεπτού» και ως επανεπιβεβαίωση του έμφυλου ορίου της πολιτικής. Έτσι η εν συνεχεία έρευνα της διάλυσης οργανώσεων και της αποπολιτικοποίησης του γυναικείου κινήματος συνδέονται με την ενεργοποίηση μηχανισμών επιτήρησης και με μια βιοπολιτική κανονικοποίηση που στοχεύει το σώμα, τη σεξουαλικότητα και την ηθική τάξη φανερώνοντας πως η καταστολή του 1936 δεν σχετίζεται μόνο με την πολιτική ζωή, αλλά με τον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται το γυναικείο υποκείμενο ως (μη) πλήρης πολίτης.

3.2 Η διάλυση οργανώσεων και η αποπολιτικοποίηση του γυναικείου κινήματος

Η πολιτότητα των γυναικών ως ανολοκλήρωτο πεδίο πριν από το 1936 συνδυαζόμενη με την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου σηματοδοτεί τη βίαιη αναστολή αυτής της διαδικασίας μέσω της συστηματικής συρρίκνωσης του δημόσιου χώρου και της αποδιάρθρωσης των συλλογικών μορφών οργάνωσης. Η καταστολή δεν λειτούργησε αποκλειστικά ως περιορισμός εκλογικών δικαιωμάτων· υπήρξε πρωτίστως αποκοπή των δικτύων μέσα από τα οποία το γυναικείο κίνημα συγκροτούσε λόγο, ταυτότητα και πολιτική παρουσία.

Η Δήμητρα Σαμίου επισημαίνει ρητά ότι η επιβολή της δικτατορίας «θα σημαίνει το οριστικό τέλος του μεσοπολεμικού κινήματος για την ψήφο των γυναικών», εντάσσοντας το γεγονός σε ένα γενικότερο πλαίσιο περιορισμού του Τύπου, αναστολής πολιτικών ελευθεριών και απαγόρευσης της δράσης οργανώσεων.¹⁵² Η διατύπωση αυτή δεν αποδίδει απλώς μια θεσμική μεταβολή· αποτυπώνει το κλείσιμο ενός κύκλου. Το κίνημα που, έστω με περιορισμένη κοινωνική διείσδυση, είχε καταφέρει να θέσει το ζήτημα της πολιτικής ισότητας στο δημόσιο πεδίο, παύει να λειτουργεί ως συλλογικό υποκείμενο. Το αίτημα της ψήφου, το οποίο μέχρι τότε αποτελούσε αντικείμενο θεσμικής και ιδεολογικής διαμάχης, μετατρέπεται σε ζήτημα χωρίς δημόσια φωνή.

Η σημασία αυτής της μεταβολής γίνεται κατανοητή αν αναλογιστούμε τον τρόπο με τον οποίο το μεσοπολεμικό γυναικείο κίνημα είχε συγκροτήσει τη δράση του. Όπως δείχνουν οι Αβδελά και Ψαρά, οι οργανώσεις της περιόδου δεν λειτουργούσαν απλώς ως φιλανθρωπικά σωματεία· συνιστούσαν χώρους διαμόρφωσης πολιτικής συνείδησης και συλλογικής

¹⁵² Στο ίδιο, σ. 169.

ταυτότητας.¹⁵³ Η παρουσία σε διεθνή συνέδρια, η ένταξη σε διεθνικές οργανώσεις και η παραγωγή έντυπου λόγου συνέβαλαν στη θεσμική νομιμοποίηση των αιτημάτων και στην αυτοαντίληψη των γυναικών ως πολιτικών υποκειμένων.¹⁵⁴ Το κίνημα, δηλαδή, παρήγαγε όχι μόνο αιτήματα αλλά και γλώσσα, επιχειρηματολογία, ακόμα και εναλλακτικές μορφές πολιτικής πρακτικής.

Η αυταρχική αναστολή αυτής της οργανωτικής ζωής συνιστά, επομένως, μορφή αποπολιτικοποίησης. Η διάλυση συλλόγων και η απαγόρευση ή επιτήρηση εντύπων δεν σημαίνουν απλώς παύση διοικητικής λειτουργίας· σημαίνουν απώλεια δημόσιου λόγου με αποτέλεσμα το γυναικείο ζήτημα να αποσπάται από το πεδίο της πολιτικής διαπραγμάτευσης και να μεταφέρεται στο πεδίο της ιδεολογικής διαχείρισης από το κράτος. Η μετάβαση αυτή έχει διπλή διάσταση: αφενός περιορίζει την αυτονομία της γυναικείας συλλογικής δράσης, αφετέρου επιτρέπει στο καθεστώς να επανανοηματοδοτήσει το «ρόλο» των γυναικών εντός ενός εθνικιστικού και πατερναλιστικού πλαισίου.

Εδώ αναδεικνύεται η σημασία της έννοιας της «γυναικείας πολιτικής» που εμφανίζεται στον μεσοπολεμικό λόγο. Οι Αβδελά και Ψαρά σημειώνουν ότι η «νέα πρόκληση» για τις φεμινίστριες της περιόδου ήταν η διεκδίκηση της πολιτικής όχι απλώς ως δικαιώματος, αλλά ως πλήρους κοινωνικής ένταξης. Η αναφορά σε «γυναικεία πολιτική» δεν σήμαινε αποδοχή ενός περιορισμένου, ειδικού χώρου δράσης, αλλά αμφισβήτηση της ανδρικής μονοπώλησης του δημόσιου πεδίου.¹⁵⁵ Όταν το καθεστώς του 1936 αναστέλλει τη συλλογική δράση, ουσιαστικά ακυρώνει αυτήν την αναδύμενη μορφή πολιτικής υποκειμενοποίησης. Παράλληλα, η αποπολιτικοποίηση δεν λαμβάνει χώρα σε ιδεολογικό κενό, αφού ο φεμινιστικός λόγος του Μεσοπολέμου διατηρούσε αμφίθυμες αναφορές στη μητρότητα ως «φυσικό προορισμό» των γυναικών.¹⁵⁶ Αυτή η αμφιθυμία, που ενσωμάτωνε στοιχεία του κυρίαρχου έμφυλου προτύπου, καθιστούσε το κίνημα ευάλωτο σε κρατικές επανανοηματοδοτήσεις. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου δεν χρειαζόταν να επινοήσει εκ νέου ένα γυναικείο πρότυπο· μπορούσε να ανασυνθέσει ήδη υπάρχοντα στοιχεία, αποσπώντας τα από το πλαίσιο της διεκδίκησης και εντάσσοντάς τα σε μια αφήγηση εθνικής αποστολής.

¹⁵³ Αβδελά και Ψαρά, ό.π., σ. 30-37.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 30.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 37.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 95.

Η αποπολιτικοποίηση, συνεπώς, λειτουργεί σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο, είναι θεσμική: διάλυση οργανώσεων, λογοκρισία, περιορισμός συναθροίσεων, επιτήρηση συλλογικών δράσεων. Στο δεύτερο επίπεδο, είναι συμβολική: μετατόπιση των γυναικών από πολιτικά υποκείμενα σε φορέα κοινωνικής και ηθικής αποστολής. Η πολιτότητα, που είχε αρχίσει να διεκδικείται ως ισότιμη συμμετοχή, μετατρέπεται σε καθήκον εντός προκαθορισμένου ρόλου όπου οι γυναίκες δεν καλούνται να συμμετάσχουν στη διαμόρφωση του πολιτικού πεδίου, αλλά να υπηρετήσουν την αναπαραγωγή της εθνικής και οικογενειακής τάξης.¹⁵⁷

Η αναδιάταξη αυτή πρέπει να ιδωθεί στο ευρύτερο πλαίσιο συρρίκνωσης της δημόσιας σφαίρας. Η αναστολή του κοινοβουλευτισμού, ο περιορισμός του Τύπου και η συγκέντρωση εξουσιών στο εκτελεστικό κέντρο μεταβάλλουν τις συνθήκες πολιτικής συμμετοχής συνολικά.¹⁵⁸ Ωστόσο, για τις γυναίκες η συνέπεια είναι διπλή: όχι μόνο χάνεται η δυνατότητα διεκδίκησης, αλλά ενισχύεται η έμφυλη οριοθέτηση του «αρμόδιου» χώρου δράσης τους. Η πολιτική επιστρέφει ως ανδρικό προνόμιο, ενώ η γυναικεία παρουσία μετατίθεται στη σφαίρα της κοινωνικής ηθικής. Ειδικότερα, η διάλυση των οργανώσεων και η παύση της φεμινιστικής δραστηριότητας δεν σημαίνουν ότι εξαφανίζεται κάθε μορφή γυναικείας συλλογικότητας. Αντιθέτως, το καθεστώς θα επιχειρήσει να συγκροτήσει ελεγχόμενες μορφές κοινωνικοποίησης, εντάσσοντας τις γυναίκες σε θεσμούς που λειτουργούν ως φορείς κρατικής ιδεολογίας.¹⁵⁹ Η διαφορά, όμως, είναι ουσιαστική: από την αυτοοργανωμένη διεκδίκηση περνάμε στην κρατικά διαμεσολαβημένη ένταξη, όπου το γυναικείο υποκείμενο δεν συγκροτείται πλέον μέσα από τη σύγκρουση και τη διαπραγμάτευση, αλλά μέσα από πειθαρχημένες μορφές συμμετοχής.

Με αυτήν την έννοια, η 4η Αυγούστου δεν καταστέλλει απλώς ένα κίνημα: μετασηματίζει το πεδίο εντός του οποίου το γυναικείο ζήτημα μπορεί να τεθεί. Η πολιτική ισότητα, ήδη ανολοκλήρωτη, αποσύρεται από τον δημόσιο διάλογο, με την οργανωμένη δράση να αντικαθίσταται από κρατικά ελεγχόμενες δομές, ενώ παράλληλα η έννοια της πολιτότητας που περιορίζεται σε ένα στενό, έμφυλα καθορισμένο πλαίσιο φανερώνει ότι αυτή η μεταβολή δεν είναι

¹⁵⁷ Σαμίου, ό.π., σ. 63–165, 169.

¹⁵⁸ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Διεύθυνση Ειδικής Ασφαλείας του Κράτους. Η αιχμή του αντικομμουνιστικού αγώνα της Κυβέρνησης Ράλλη στην κατοχική Αθήνα.», Στο Πολυμέρης Βόγλης, Φλώρα Τσίλαγα, Ιάσονας Χανδρινός, και Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων: Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2012), σ. 166-173.

¹⁵⁹ Αβδελά και Ψαρά, , ό.π., σ. 93–95.

μόνο ιδεολογική· υποστηρίζεται από έναν κρατικό μηχανισμό επιτήρησης και καταστολής που καθιστά την αυταρχική τάξη καθημερινή πρακτική.¹⁶⁰

3.3 Ο κρατικός μηχανισμός ως υποδομή καταστολής

Η αποπολιτικοποίηση του γυναικείου κινήματος και η συρρίκνωση της δημόσιας σφαίρας μετά το 1936 δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές χωρίς αναφορά στη θεσμική υποδομή της καταστολής. Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου δεν συγκροτεί απλώς ένα αυταρχικό ιδεολογικό πλαίσιο· ενεργοποιεί και ενισχύει μηχανισμούς επιτήρησης, ταξινόμησης και δίωξης που διαμορφώνουν μια νέα σχέση κράτους–κοινωνίας με επίκεντρο αυτής της διαδικασίας τη Διεύθυνση Ειδικής Ασφαλείας του Κράτους.

Σύμφωνα με την ανάλυση του Μενέλαου Χαραλαμπίδη, η αποστολή της υπηρεσίας ορίζεται ρητά ως παρακολούθηση «προσώπων» που επιδίδονται στη «μεταφύτευση και καλλιέργεια δοξασιών ή ιδεών» οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε «μεταβολή ή ανατροπή» του υφιστάμενου κοινωνικού καθεστώτος.¹⁶¹ Το αντικείμενο της επιτήρησης δεν είναι μόνο η πράξη, αλλά η ιδέα. Η καταστολή, επομένως, δεν περιορίζεται στην τιμώρηση συμπεριφορών, αλλά επεκτείνεται στην παρακολούθηση της σκέψης, της οργάνωσης, της ιδεολογικής ζύμωσης με το κράτος να αυτοπροσδιορίζεται ως θεματοφύλακας της κοινωνικής τάξης έναντι κάθε ενδεχόμενης ιδεολογικής αμφισβήτησης.

Η λειτουργία της Ειδικής Ασφαλείας δεν αποτελεί καινοτομία του 1936. Όπως σημειώνεται, η υπηρεσία ανέπτυξε σταδιακά τεχνογνωσία στη δίωξη «παράνομων οργανώσεων», ιδιαίτερα κατά την περίοδο της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου.¹⁶² Η σύνδεση αυτή με το προϋπάρχον αντικομμουνιστικό νομοθετικό πλαίσιο –και ιδίως με το «Ιδιώνυμο»– δείχνει ότι το αυταρχικό κράτος οικοδομείται πάνω σε ήδη διαμορφωμένα εργαλεία.¹⁶³ Η 4η Αυγούστου δεν δημιουργεί εκ του μηδενός τον μηχανισμό επιτήρησης· τον επιταχύνει, τον συστηματοποιεί και τον καθιστά κεντρικό άξονα της κρατικής λειτουργίας, γεγονός που έχει κρίσιμη σημασία για την

¹⁶⁰ Χρυσή Ε. Κουλιάκη, «Πορνεία, παραβατικότητα και μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου στο όνομα της ηθικής και της δημόσιας υγείας στην περιοχή της Ροδόπης 1936-1944», (Διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2023), σ. 198-205 DOI 10.12681/eadd/55276.

¹⁶¹ Χαραλαμπίδης, ό.π., σ. 166.

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 166.

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 173.

κατανόηση της έμφυλης διάστασης της καταστολής. Αν η πολιτότητα των γυναικών βρισκόταν ήδη σε ατελή φάση διαμόρφωσης, η ενίσχυση ενός μηχανισμού που αντιμετωπίζει την πολιτική οργάνωση ως εν δυνάμει απειλή περιορίζει δραστικά κάθε δυνατότητα αυτόνομης συλλογικής συγκρότησης. Η επιτήρηση των «προσώπων» δεν αφορά μόνο τους επαγγελματίες πολιτικούς ή τα στελέχη κομμάτων· αφορά κάθε μορφή δικτύωσης εκτός κρατικού ελέγχου, ενώ η γυναικεία συλλογική δράση, ακόμη και όταν δεν είναι ριζοσπαστική, εγγράφεται σε αυτό το πεδίο υπόνοιας.

Η μετάφραση αυτής της λογικής σε πρακτική φαίνεται στον τρόπο με τον οποίο η Ειδική Ασφάλεια και η Χωροφυλακή δραστηριοποιούνται στους «μαζικούς χώρους». Η αντικομμουνιστική δράση, όπως περιγράφεται, επικεντρώνεται στον «εντοπισμό, παρακολούθηση και σύλληψη» μελών μέσα σε εκπαιδευτικά ιδρύματα, εργοστάσια και δημόσιες υπηρεσίες.¹⁶⁴ Το κράτος εισέρχεται στους χώρους εργασίας και μάθησης, μετατρέποντάς τους σε πεδία αστυνόμευσης. Η κοινωνική καθημερινότητα καθίσταται διαφανής απέναντι στον κρατικό έλεγχο. Οι πρακτικές αυτές δεν αφορούσαν μόνο πολιτικούς αντιπάλους γενικά, αλλά επηρέαζαν και γυναίκες που θεωρούνταν ιδεολογικά ή ηθικά «επικίνδυνες», ιδίως όσες συνδέονταν με αριστερές οργανώσεις ή με μορφές δημόσιας δράσης έξω από τα επιτρεπτά έμφυλα όρια.

Η τεχνική της «ονομαστικής καταγραφής» αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της λογικής. Η καταγραφή «σε ονομαστικές καταστάσεις περισσότερων από 200 μελών» σε συγκεκριμένους χώρους οδηγεί σε μαζικές συλλήψεις και εγκλεισμό.¹⁶⁵ Η γνώση παράγει εξουσία. Η ύπαρξη σε μια λίστα μετατρέπεται σε τεκμήριο ενοχής. Εδώ διαφαίνεται καθαρά η μετάβαση από τη νομική κατηγορία του αδικήματος στη διοικητική κατηγορία της επικινδυνότητας. Η επιτήρηση δεν περιμένει την πράξη· προλαμβάνει, ταξινομεί, απομονώνει.

Ακόμη πιο αποκαλυπτική είναι η πειθαρχική ρύθμιση της ιδιωτικής ζωής μέσω του καθεστώτος κράτησης. Στις φυλακές Χατζηκώνστα, ο Υπουργός Εσωτερικών διατάσσει «την απαγόρευση των επισκέψεων χωρίς ειδική άδεια» του ιδίου ή του Διευθυντή της Ειδικής Ασφαλείας.¹⁶⁶ Η διάταξη αυτή δεν αφορά απλώς την ασφάλεια του σωφρονιστικού ιδρύματος· επεκτείνει την κρατική εξουσία στις οικογενειακές σχέσεις με την επικοινωνία μεταξύ

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 172.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 179.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 179.

κρατουμένων και συγγενών να καθίσταται αντικείμενο διοικητικού ελέγχου. Η καταστολή εισέρχεται έτσι στον χώρο της καθημερινής φροντίδας, της συγγένειας και της οικιακής ζωής.

Η τρομοκρατία, βέβαια, δεν περιορίζεται στα πρόσωπα που θεωρούνται πολιτικά επικίνδυνα. Όπως επισημαίνεται, η νέα μορφή ένοπλης δράσης «έθετε στο στόχαστρο όχι μόνο μέλη [...] αλλά τους κατοίκους ολόκληρων συνοικιών».¹⁶⁷ Η συλλογική τιμωρία και η επιχείρηση σε γειτονιές μετατρέπουν τον χώρο κατοικίας σε πεδίο κρατικής επιβολής. Οι γυναικείες μαρτυρίες από το μπλόκο της Καλογρέζας, που καταγράφεται στο ίδιο πλαίσιο, προσφέρουν μια μικροϊστορική εικόνα αυτής της διαδικασίας: η εισβολή στον οικιστικό χώρο, ο φόβος, η παρουσία ενόπλων μπροστά σε οικογένειες και παιδιά, αποτυπώνουν τον τρόπο με τον οποίο η καταστολή γίνεται βίωμα.¹⁶⁸

Στο σημείο αυτό, η σύνδεση με το γυναικείο ζήτημα γίνεται πιο καθαρή. Η αυταρχική καταστολή δεν αφορά μόνο τη διάλυση οργανώσεων· διαμορφώνει ένα καθεστώς επιτήρησης που αγγίζει τη γειτονιά, το σπίτι, την εργασία, τη συγγένεια με τις γυναίκες να εμφανίζονται όχι μόνο ως πολιτικές ακτιβίστριες, αλλά ως συγγενείς κρατουμένων, ως εργαζόμενες σε χώρους που επιτηρούνται, ως κάτοικοι συνοικιών που υφίστανται μπλόκα. Η κρατική εξουσία διαχέεται στην κοινωνική αναπαραγωγή.

Η έννοια της «τεχνογνωσίας» που αναπτύσσει η Ειδική Ασφάλεια κατά την περίοδο της 4ης Αυγούστου αποκτά εδώ ιδιαίτερη βαρύτητα.¹⁶⁹ Δεν πρόκειται μόνο για επιχειρησιακή ικανότητα· πρόκειται για γνώση του κοινωνικού ιστού. Το κράτος μαθαίνει να καταγράφει, να ταξινομεί, να διασταυρώνει πληροφορίες, να δημιουργεί φακέλους.¹⁷⁰ Η διοικητική γνώση καθίσταται βασικός πυλώνας της αυταρχικής διακυβέρνησης. Σε αυτό το περιβάλλον, η αυτόνομη συλλογική δράση –συμπεριλαμβανομένης της γυναικείας– καθίσταται εκ των προτέρων ύποπτη με την καταστολή να μη σημαίνει μόνο πολιτική τιμωρία, αλλά και κοινωνικό στιγματισμό, καθώς η απόκλιση από τα κυρίαρχα πρότυπα θηλυκότητας συνδεόταν με ηθική απαξίωση.¹⁷¹

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 173.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 173.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 166.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 172

¹⁷¹ Στο ίδιο, σ. 166

Η διατύπωση περί «μεταφύτευσης και καλλιέργειας δοξασιών ή ιδεών» δεν είναι απλώς νομικός ορισμός: συγκροτεί ένα ολόκληρο καθεστώς σκέψης.¹⁷² Το κράτος δεν παρεμβαίνει εκ των υστέρων σε τετελεσμένες πράξεις, αλλά εγκαθιστά ένα πλαίσιο προληπτικής επιτήρησης με την επικινδυνότητα να μην ταυτίζεται με το αδίκημα αλλά να προηγείται αυτού, μετατοπίζοντας την ποινική ευθύνη προς στην πολιτική καχυποψία. Πιο συγκεκριμένα, η έννοια της «ιδέας» ως αντικειμένου ελέγχου σημαίνει ότι η καταστολή αποκτά παιδαγωγικό χαρακτήρα αποσκοπώντας όχι μόνο στην εξουδετέρωση αντιπάλων, αλλά στην αποτροπή της διάχυσης εναλλακτικών κοσμοαντιλήψεων.¹⁷³ Στο σημείο αυτό, η λειτουργία της Ειδικής Ασφάλειας συνδέεται άμεσα με τη γενικότερη αυταρχική αναδιάταξη της κοινωνίας, όπου η πολιτική οργάνωση δεν θεωρείται απλώς δικαίωμα, αλλά δυνητική απειλή για την εθνική ενότητα.

Η τεχνική της ονομαστικής καταγραφής, που περιγράφεται με σαφήνεια στο ίδιο κεφάλαιο, δείχνει ότι η εξουσία δεν ασκείται μόνο μέσω της βίας αλλά και μέσω της πληροφορίας.¹⁷⁴ Ειδικότερα, η καταγραφή εκατοντάδων ονομάτων σε συγκεκριμένους επαγγελματικούς ή θεσμικούς χώρους μετατρέπει τον κοινωνικό ιστό σε χάρτη, αποτυπώνοντας την κοινωνία διοικητικά, καθιστώντας παράλληλα το άτομο ορατό στο κράτος — και άρα ευάλωτο. Αυτή η διαδικασία, μάλιστα, έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της έμφυλης διάστασης της αυταρχικής καθημερινότητας, καθώς οι γυναίκες, ως εργαζόμενες σε δημόσιες υπηρεσίες, ως νοσηλεύτριες σε στρατιωτικά νοσοκομεία, ως εκπαιδευτικοί ή υπάλληλοι, εγγράφονται σε αυτούς τους μηχανισμούς καταγραφής. Η καταστολή δεν διαχωρίζει ρητά το φύλο, αλλά το διαπερνά με τη διοικητική γνώση όχι μόνο να μην είναι ουδέτερη, αλλά να παράγει ιεραρχίες και κατηγορίες, μέσα στις οποίες τα έμφυλα υποκείμενα ταξινομούνται.

Η ίδια η γλώσσα του διοικητικού συνθήματος που παρατίθεται —«Το σύνθημα υμών ως Κρατικών οργάνων και ως Ελλήνων είναι εν και μόνον (θάνατος και μόνον θάνατος...)»— αποκαλύπτει μια κουλτούρα κρατικής αυθεντίας που νομιμοποιεί την εξόντωση ως καθήκον.¹⁷⁵ Η επίκληση της εθνικής ιδιότητας («ως Ελλήνων») λειτουργεί ως ιδεολογική θωράκιση της βίας, όπου η καταστολή δεν παρουσιάζεται ως αυθαιρεσία, αλλά ως πατριωτική υποχρέωση. Εδώ η σύνδεση με το γυναικείο ζήτημα αποκτά βαθύτερη σημασία. Αν η ιδεολογία του καθεστώτος

¹⁷² Στο ίδιο, σ. 166

¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 166.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 172

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 172.

προβάλλει τις γυναίκες ως θεμέλιο της οικογένειας και φορέα ηθικής αναγέννησης, ο κρατικός μηχανισμός διαμορφώνει ταυτόχρονα ένα περιβάλλον όπου κάθε απόκλιση από τον καθορισμένο ρόλο μπορεί να χαρακτηριστεί ύποπτη. Η επιτήρηση των κοινωνικών χώρων —εργοστάσια, σχολεία, γειτονιές— σημαίνει ότι η γυναικεία καθημερινότητα βρίσκεται εντός πεδίου ελέγχου, ακόμη και όταν δεν έχει ρητά πολιτικό χαρακτήρα.

Η απαγόρευση επισκέψεων στις φυλακές Χατζηκώνστα φωτίζει αυτή τη διάχυση της εξουσίας στην ιδιωτική σφαίρα.¹⁷⁶ Το κράτος ρυθμίζει όχι μόνο τον εγκλεισμό, αλλά και τη σχέση του κρατουμένου με την οικογένειά του μετατρέποντας την άδεια σε φίλτρο συναισθηματικής και υλικής επικοινωνίας. Έτσι, σε ένα κοινωνικό πλαίσιο όπου η φροντίδα των φυλακισμένων βαρύνει συχνά τις γυναίκες συγγενείς, η διοικητική απαγόρευση μετατρέπεται σε έμμεση πειθάρχηση και αυτών.

Παράλληλα, η στοχοποίηση «ολόκληρων συνοικιών» δείχνει ότι η καταστολή δεν λειτουργεί ατομικά αλλά συλλογικά.¹⁷⁷ Ο οικιστικός χώρος μετατρέπεται σε πεδίο στρατιωτικοποιημένης παρέμβασης με τις μετέπειτα γυναικείες μαρτυρίες από το μπλόκο της Καλογρέζας να μην αποτελούν απλώς αφηγηματικό στιγμιότυπο, αλλά τεκμήριο της εμπειρίας του αυταρχικού κράτους σε επίπεδο καθημερινότητας.¹⁷⁸ Ο φόβος, η διακοπή της οικιακής ρουτίνας, η παρουσία ενόπλων μπροστά σε παιδιά και οικογένειες, ενσωματώνουν τη βία στον κοινωνικό ιστό. Η αυταρχική εξουσία, επομένως, δεν περιορίζεται στην τιμωρία των «ενόχων» αλλά παράγει κλίμα κανονικοποίησης μέσω φόβου αναδιοργανώνοντας την κοινωνική ζωή γύρω από την υπόθεση της επιτήρησης. Σε αυτό το πλαίσιο, η αυτοοργάνωση —και ιδίως η γυναικεία συλλογική αυτοοργάνωση— γίνεται εκ των προτέρων επισφαλής.

Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι αυτή η «τεχνογνωσία» της δίωξης, που αναπτύσσεται ιδιαίτερα κατά την περίοδο της 4ης Αυγούστου, δεν αποτελεί παροδικό φαινόμενο. Δημιουργεί θεσμική μνήμη.¹⁷⁹ Οι μηχανισμοί φακελώματος, επιτήρησης και διοικητικής κατηγοριοποίησης θα επιβιώσουν και πέραν της δικτατορίας, επηρεάζοντας τις μεταπολεμικές μορφές

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 179.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 173.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 173.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 166, 172-173

αντικομμουνιστικής πολιτικής. Η αυταρχική τομή του 1936 λειτουργεί έτσι ως εργαστήριο κρατικής επιτήρησης.

3.4 Βιοπολιτική, ηθική τάξη και έμφυλος κοινωνικός έλεγχος

Η μελέτη δεν περιορίζεται στην καταγραφή θεσμικών μέτρων· επιχειρεί να διαβάσει το μεταξικό καθεστώς μέσα από τις «σιωπές» και τις διοικητικές πρακτικές που αποκαλύπτουν μια βαθύτερη μορφή εξουσίας. Σύμφωνα με την Μαρίνα Κουλιάκη οι πηγές για την πορνεία και τη γυναικεία παραβατικότητα δεν μιλούν μόνο για αδικήματα, αλλά για τρόπους διαχείρισης σωμάτων.¹⁸⁰ Η μεθοδολογική της επιλογή είναι να αντιμετωπίσει την πορνεία όχι απλώς ως κοινωνικό φαινόμενο, αλλά ως πεδίο άσκησης κρατικής βιοπολιτικής.

Η έννοια της βιοπολιτικής εδώ αποκτά ιστορικό περιεχόμενο. Το κράτος δεν τιμωρεί μόνο παραβατικές συμπεριφορές· παρεμβαίνει στη ρύθμιση της ζωής, της υγείας και της αναπαραγωγής, με την παρέμβαση αυτή να αποκτά ιδιαίτερη σημασία, όταν αφορά το γυναικείο σώμα, καθώς η αναπαραγωγή, η σεξουαλικότητα και η «ηθική» συμπεριφορά των γυναικών αναγορεύονται σε πεδία κρατικής μέριμνας και επιτήρησης. Η συνεργασία αστυνομικών και υγειονομικών αρχών, δείχνει τη διασταύρωση διοικητικής και ιατρικής γνώσης.¹⁸¹ Η επιθεώρηση ξενοδοχείων, καπηλειών και πανδοχείων, η καταγραφή «εκπορνευμένων γυναικών», η τήρηση βιβλιαρίων και πιστοποιητικών, καθώς και η υποχρεωτική νοσοκομειακή περίθαλψη σε περίπτωση νόσησης, συγκροτούν ένα πλέγμα πειθαρχικών τεχνικών με τους μηχανισμούς αυτούς να αποκτούν ιδιαίτερη σημασία όταν εφαρμόζονται σε πεδία που αφορούν τις γυναίκες, όπως η ρύθμιση της πορνείας, καθώς εκεί η κρατική εξουσία συναντά την έμφυλη ηθική και τη βιολογική αναπαραγωγή.¹⁸²

Η πορνεία, λοιπόν, ορίζεται ως απειλή όχι μόνο για τη δημόσια τάξη, αλλά και για τη δημόσια υγεία. Η ρητορική περί «ηθικής εξυγίανσης» και «εθνικής ανανέωσης» μετατρέπει τη σεξουαλικότητα σε ζήτημα κρατικής μέριμνας εντάσσοντας έτσι το γυναικείο σώμα σε ένα

¹⁸⁰ Κουλιάκη, ό.π., σ. 32-37.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 130.

¹⁸² Στο ίδιο, σ. 153.

καθεστώς διπλής επιτήρησης: αφενός ως ηθική κατηγορία, αφετέρου ως βιολογικό σώμα που πρέπει να ελεγχθεί, να εξεταστεί, να ταξινομηθεί.¹⁸³

Η σημασία αυτού του πλαισίου για τη θέση των γυναικών στο καθεστώς είναι καίρια. Αν η ιδεολογία της 4ης Αυγούστου προβάλλει τη «Νέα Ελληνίδα» ως μητέρα και θεμέλιο της οικογένειας, η διοικητική πρακτική κατασκευάζει το αντίθετο άκρο: τις γυναίκες ως εν δυνάμει φορείς μόλυνσης, ανηθικότητας και κοινωνικής αποσταθεροποίησης. Το πρότυπο και η παρέκκλιση λειτουργούν συμπληρωματικά. Όσο πιο εξιδανικεύεται η μητρότητα, τόσο αυστηρότερα επιτηρείται η σεξουαλική απόκλιση.¹⁸⁴ Η Κουλιάκη, μάλιστα, δείχνει ότι η μεταξική διαχείριση της πορνείας εντάσσεται σε ένα ευρύτερο σχέδιο «εθνικής κατασκευής», όπου ο γάμος, η τεκνοποίηση και η ενίσχυση συντηρητικών πολιτικών παρουσιάζονται ως αντίβαρο στην κοινωνική αποσύνθεση.¹⁸⁵ Το κράτος δεν αρκείται στην καταστολή, αλλά επιχειρεί να διαμορφώσει πρότυπα ζωής με τη σεξουαλικότητα να κρατικοποιείται.¹⁸⁶

Η βιοπολιτική διάσταση του ελέγχου γίνεται ακόμη πιο εμφανής όταν εξεταστεί το νομοθετικό πλαίσιο περί «πολιτικής και ηθικής καταδίωξης». Η ηθική μεταφράζεται σε νομική κατηγορία, καθώς όροι όπως «θρασύτητα κατά αρχής» ή διατάξεις περί δημόσιας τάξης αποκτούν λειτουργία ρυθμιστική με το κράτος ορίζει τι συνιστά αποδεκτή συμπεριφορά και τι παρέκκλιση, και να διαθέτει τους μηχανισμούς επιβολής αυτής της οριοθέτησης.¹⁸⁷ Εδώ, λοιπόν, αναδεικνύεται καθαρά η έμφυλη διάσταση της κανονικοποίησης, αφού οι γυναίκες που εντάσσονται στο πρότυπο της οικογενειακής ηθικής προστατεύονται και εξυψώνονται, ενώ αυτές που αποκλίνουν καταγράφονται και επιτηρούνται. Η διαδικασία αυτή δεν είναι ουδέτερη, αφού αποσκοπεί να παράγει κοινωνική ιεράρχηση με το σώμα να καθίσταται πεδίο πολιτικής παρέμβασης.¹⁸⁸

Η έννοια της «εθνικής ανανέωσης», που συνδέεται ρητά με την πειθαρχία και την εργασία, ενσωματώνει τη γυναικεία αναπαραγωγική λειτουργία σε κρατικό σχεδιασμό. Η δημογραφική ισχύς, η υγεία του πληθυσμού και η κοινωνική καθαρότητα μετατρέπονται σε πολιτικές

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 198-205.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 32-37.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ.32-37.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 130.

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 153.

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 130, 153.

κατηγορίες με την έμφυλη κανονικότητα να μην αποτελεί απλώς ηθικό ιδεώδες, αλλά κρατικό στόχο.¹⁸⁹

Η διπλή αυτή κίνηση —εξύψωση της μητρότητας και ποινικοποίηση της παρέκκλισης— συνθέτει τον πυρήνα του έμφυλου κοινωνικού ελέγχου. Η καταστολή των πολιτικών οργανώσεων, που αναλύθηκε προηγουμένως, συμπληρώνεται από τη ρύθμιση της καθημερινής ζωής, όπου οι γυναίκες δεν αντιμετωπίζονται μόνο ως εν δυνάμει πολιτική απειλή, αλλά και ως βιολογικός πόρος ή ως κίνδυνος για την υγεία του έθνους.¹⁹⁰

Η ανάλυση της Κουλιάκη επιτρέπει το καθεστώς της 4ης Αυγούστου να ιδωθεί όχι μόνο ως πολιτικός αυταρχισμός, αλλά ως σύστημα βιοπολιτικής διακυβέρνησης. Η επιτήρηση ιδεών και η επιτήρηση σωμάτων συνιστούν δύο όψεις του ίδιου μηχανισμού. Η θέση της γυναίκας στο καθεστώς δεν διαμορφώνεται αποκλειστικά από ιδεολογικές αναπαραστάσεις· συγκροτείται μέσα από ένα πλέγμα διοικητικών, ιατρικών και αστυνομικών πρακτικών που οριοθετούν το επιτρεπτό και το ανεπίτρεπτο.¹⁹¹ Οι πρακτικές, μάλιστα, φακελώματος, διοικητικής επιτήρησης και υγειονομικού ελέγχου δείχνουν ότι η αυταρχική όψη της 4ης Αυγούστου δεν είναι μονοδιάστατη, αλλά ταυτόχρονα πολιτική, διοικητική και βιοπολιτική με επίκεντρο αυτής της πολυεπίπεδης ρύθμισης το έμφυλο σώμα.¹⁹²

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 198–205.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 198–205.

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 32–37, 130, 153.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 32–37, 130, 153, 198–205.

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Αναλογίες και συγκρίσεις με άλλα ευρωπαϊκά αυταρχικά/ φασιστικά καθεστώτα της εποχής

Το ερώτημα για τη φύση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου δεν μπορεί να τεθεί απλώς με όρους θεσμικής μορφής ή βαθμού καταστολής. Η συγκριτική ιστοριογραφία του φασισμού έχει διαμορφώσει μια αυξανόμενη συναίνεση ότι ο «φασισμός» ως μορφή εξουσίας συνιστά ποιοτικά διαφορετικό φαινόμενο από τις παραδοσιακές στρατιωτικές ή μοναρχικές δικτατορίες, στο μέτρο που ενσωματώνει έναν ριζοσπαστικό, μετασηματιστικό ορίζοντα και μια δυναμική που κινείται προς «επαναστατική κατεύθυνση».¹⁹³ Το κρίσιμο κριτήριο, επομένως, δεν είναι η ύπαρξη αυταρχικής διακυβέρνησης καθαυτής, αλλά ο βαθμός στον οποίο ένα καθεστώς διατυπώνει και επιδιώκει μια συνολική, ιδεολογικά θεμελιωμένη αναμόρφωση της κοινωνίας.

Η σχετική συζήτηση έχει καταλήξει σε δύο βασικές οικογένειες κριτηρίων. Από τη μία πλευρά βρίσκονται οι ορισμοί του «γενικού φασισμού» που εστιάζουν στον ιδεολογικό πυρήνα μιας ριζοσπαστικής –ακόμη και «επαναστατικής»– μεταμόρφωσης του έθνους. Από την άλλη, προσεγγίσεις που υπογραμμίζουν την ιστορικο-πολιτική τροχιά ενός φασιστικού κινήματος, από κόμμα-κίνημα σε καθεστώς.¹⁹⁴ Η ελληνική περίπτωση, όπως έχει επισημανθεί, δεν εντάσσεται εύκολα στις λίστες ελέγχου αυτών των θεωριών, ιδίως λόγω της απουσία γνήσιας φασιστικής κομματικής βάσης και μαζικής κινηματικής δυναμικής. Το ίδιο το καθεστώς έχει περιγραφεί ως «υβριδικό πολιτικό φαινόμενο», το οποίο συντήκε ριζοσπαστικά στοιχεία με έναν κατά βάση συντηρητικό-αυταρχικό ιδεολογικό πυρήνα.¹⁹⁵

Η τοποθέτηση των δύο όρων (φασιστικού ή αυταρχικού) στα άκρα ενός ιδεοτυπικού «τεστ λιθμίου» παράγει έναν δυϊσμό που δύσκολα διατηρείται στην πράξη.¹⁹⁶ Η έννοια του «παραφασιστικού αυταρχισμού (para-fascism)», όπως εισάγεται στη σχετική συζήτηση, υποδηλώνει ακριβώς αυτή τη ζώνη υβριδικότητας: καθεστώτα που υιοθετούν επιλεκτικά φασιστικά σύμβολα, ρητορικές ή τεχνικές μαζικοποίησης, χωρίς να συγκροτούν πλήρως τον

¹⁹³ Kallis, ό.π., σ. 305

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 308.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 308.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 310.

ριζοσπαστικό επαναστατικό πυρήνα του ιδεοτύπου.¹⁹⁷ Εδώ εντοπίζεται και το θεωρητικό σημείο εκκίνησης της παρούσας συγκριτικής προσέγγισης.

Το ερώτημα, ωστόσο, μετατίθεται σε ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο: μπορεί η φύση ενός καθεστώτος να διαγνωσθεί μέσα από την έμφυλη πολιτική του; Δηλαδή, αν εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται η γυναίκα, η μητρότητα, η οικογένεια και η θέση τους στο εθνικό σώμα, μπορούμε να ανιχνεύσουμε αν πρόκειται για σχέδιο επαναστατικής αναμόρφωσης ή για συντηρητική αναδιάταξη της κοινωνικής τάξης; Σε αυτό το σημείο, η έννοια της ιδεολογικής ηγεμονίας αποκτά καθοριστική σημασία.

Η ανάλυση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου ως ηγεμονικού εγχειρήματος φωτίζει αυτή τη διάσταση. Ο μύθος της «Τρίτης Ελληνικής Πολιτείας» έχει περιγραφεί ως ο «πυρήνας» που θεμελιώνει την ιδεολογική του ηγεμονία και ως εργαλείο νομιμοποίησης μέσω ενός προσανατολισμένου στο μέλλον λόγου.¹⁹⁸ Δεν επρόκειτο απλώς για ρητορικό σχήμα, αλλά για «αιχμή του δόρατος» σε μια προσπάθεια συγκρότησης νέας ιδεολογικής ηγεμονίας.¹⁹⁹ Το «επνοιολογικό αυτό κατασκεύασμα (construct)» παρουσιάζεται ως μύθος που ενοποιεί και σταθεροποιεί το «κοινωνικό σύστημα», παρέχοντας στην κοινωνία κατευθυντήριες γραμμές για το μέλλον.²⁰⁰ Η διάσταση αυτή, μάλιστα, υπερβαίνει την καταστολή και εισέρχεται στο πεδίο της συναίνεσης: για να «εκτελεστεί» το νέο εθνικό ιδανικό, όφειλε να εσωτερικευθεί από το συλλογικό φαντασιακό.²⁰¹

Η συγκριτική ανάλυση δεν αποσκοπεί σε απλή παράθεση ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ Ελλάδας, Ιταλίας και Γερμανίας. Στόχος είναι να εξεταστεί αν η έμφυλη πολιτική της 4ης Αυγούστου εντάσσεται σε ένα ριζοσπαστικό σχέδιο μετασχηματισμού της κοινωνίας με αξίωση ηγεμονίας –όπως στις φασιστικές περιπτώσεις– ή αν συνιστά κυρίως τεχνολογία ηθικής τάξης και κοινωνικής πειθάρχησης εντός ενός παραδοσιακού αυταρχικού πυρήνα. Με άλλα λόγια, το ερώτημα δεν είναι αν υπήρξαν πολιτικές για τις γυναίκες, αλλά αν συγκροτήθηκε ένα συνεκτικό σχέδιο έμφυλης διακυβέρνησης με «επαναστατικό» χαρακτήρα.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 310.

¹⁹⁸ Stamos, *ό.π.*, σ. 260

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 263

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 267

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 270

Στις επόμενες ενότητες, η Ιταλία και η Γερμανία θα λειτουργήσουν ως ιδεοτυπικά σημεία αναφοράς, όπου η μητρότητα, η αναπαραγωγή και η γυναικεία κινητοποίηση εντάχθηκαν σε ευρύτερα σχέδια εθνικής και φυλετικής αναγέννησης. Η Ισπανία και η Πορτογαλία θα προσφέρουν το παράδειγμα ενός καθολικιστικού αυταρχισμού που οργανώνει το φύλο κυρίως ως ηθική και κοινωνική τάξη. Η ελληνική περίπτωση θα επανεξεταστεί υπό αυτό το πρίσμα: όχι ως «ομοιότητα» ή «απόκλιση», αλλά ως συγκεκριμένη μορφή σύντηξης, της οποίας η έμφυλη πολιτική μπορεί να λειτουργήσει ως διαγνωστικός δείκτης της ίδιας της φύσης του καθεστώτος.

4.1 Γερμανία: Η έμφυλη διακυβέρνηση ως πυρήνας του ναζιστικού μετασχηματισμού

Η ναζιστική Γερμανία δεν αντιμετώπισε το «γυναικείο ζήτημα» ως περιφερειακή κοινωνική πολιτική. Το ενέταξε στον ίδιο τον πυρήνα του πολιτικού της σχεδίου, όπου οι γυναίκες δεν ήταν απλώς σύμβολο της παράδοσης ούτε απλώς εργαλείο δημογραφικής πολιτικής: αποτέλεσαν θεμελιώδη κρίκο στη διαδικασία συγκρότησης της νέας εθνικής και φυλετικής τάξης. Ειδικότερα, η Claudia Koonz επιμένει ότι η ναζιστική πολιτική προς τις γυναίκες δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά ως καταναγκασμός. Οι γυναίκες εντάχθηκαν στο καθεστώς από πεποίθηση, από προσδοκία κοινωνικής ένταξης, από αίσθηση αναγνώρισης.²⁰² Αυτή η επισήμανση έχει τεράστια σημασία για τη συγκριτική ανάλυση, καθώς δείχνει ότι το ναζιστικό καθεστώς δεν λειτούργησε μόνο μέσω φόβου και αποκλεισμού, αλλά και μέσω μιας ηγεμονικής διαδικασίας που προσέφερε στις γυναίκες νόημα, αποστολή και κοινωνική ορατότητα μέσα σε ένα νέο αξιακό σύμπαν.

Η έννοια της «εθνικής κοινότητας (Volksgemeinschaft)» λειτούργησε ως κεντρικό σημείο αναφοράς. Η οικογένεια δεν οριζόταν ως ιδιωτική σφαίρα προστατευμένη από την πολιτική, αλλά ως το θεμέλιο της εθνικής αναγέννησης. Οι γυναικείες οργανώσεις, με κρατική υποστήριξη και εκτεταμένο δίκτυο τοπικών πυρήνων, παρενέβαιναν συστηματικά σε ζητήματα τεκνοποίησης, ανατροφής παιδιών, εκπαίδευσης, ηθικής διαμόρφωσης και κοινωνικής ζωής.²⁰³ Η διείσδυση αυτή δεν είχε χαρακτήρα μόνο διοικητικό, αλλά επιδίωκε κυρίως να διαμορφώσει το «καθημερινό

²⁰² Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics*, (Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2013), σ. 5

²⁰³ Στο ίδιο, σ. 14.

φανταστικό» της κοινότητας ενσωματώνοντας την πολιτική στη ρουτίνα, στην τελετουργία, στην κοινωνική συναναστροφή.

Η πρόνοια αποτέλεσε κρίσιμο εργαλείο αυτής της διαδικασίας με τις γυναίκες να διαχειρίζονται δίκτυα αλληλοβοήθειας, κοινωνικές υπηρεσίες, εκπαιδευτικά προγράμματα και δραστηριότητες αναψυχής.²⁰⁴ Μέσα από αυτές τις πρακτικές, το κράτος παρουσιαζόταν ως δύναμη φροντίδας και προστασίας. Το πιο χαρακτηριστικό, μάλιστα, στοιχείο της ναζιστικής έμφυλης πολιτικής είναι η πλήρης σύνδεση οικογενειακής, πληθυσμιακής και φυλετικής στρατηγικής. Η ενίσχυση της μητρότητας για τις «Άριες» γυναίκες, η απαγόρευση ή περιορισμός της αντισύλληψης και της άμβλωσης, οι τιμητικές διακρίσεις για πολύτεκνες μητέρες δεν μπορούν να ιδωθούν αποκομμένα από τους νόμους αποκλεισμού των Εβραίων και τις πολιτικές αναγκαστικής στέρωσης.²⁰⁵ Πρόκειται για ενιαία αρχιτεκτονική, όπου η αναπαραγωγή του «φυλετικά καθαρού» σώματος και ο αποκλεισμός του «άλλου» συγκροτούν αλληλένδετες όψεις του ίδιου σχεδίου.

Η Leila Rupp αποτυπώνει με σαφήνεια το ιδεολογικό πλαίσιο αυτής της πολιτικής. Οι γυναίκες ορίζονται πρωτίστως μέσω της μητρότητας, με την τελευταία να μην είναι ιδιωτική λειτουργία αλλά εθνική αποστολή.²⁰⁶ Το σπίτι προβάλλεται ως φυσικός της χώρος, ενώ ο δημόσιος πολιτικός κόσμος προσδιορίζεται ως ανδρικός. Ταυτόχρονα, η δημόσια εξύμνηση της μητέρας —μέσω τελετών, εορτών και μεταλλίων— δεν μεταφράζεται σε πολιτικά δικαιώματα ή θεσμική ισότητα με αποτέλεσμα οι γυναίκες να εξυψώνονται συμβολικά και να περιορίζονται θεσμικά.²⁰⁷ Εδώ, μάλιστα, συναντούμε ένα κρίσιμο χαρακτηριστικό της φασιστικής έμφυλης διακυβέρνησης: η ανισότητα δεν παρουσιάζεται ως καταπίεση αλλά ως «φυσική τάξη». Η διάκριση των φύλων προβάλλεται ως συμπληρωματικότητα με τους άνδρες να «έχουν τον κόσμο», τις γυναίκες «το σπίτι».²⁰⁸ Αυτή η διατύπωση λειτουργεί ως ιδεολογική γέφυρα που καθιστά τον αποκλεισμό από την πολιτική σφαίρα όχι πράξη αφαίρεσης δικαιώματος, αλλά αναγνώριση «φυσικού προορισμού».

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. xxxiii–xxxiv.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 7.

²⁰⁶ Leila J. Rupp, *Mobilizing Women for War. German and American Propaganda, 1939-1945*, (Πρίνστον, Ν.Τ: Princeton University Press, 1978), σ. 371-372.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 367.

²⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 363.

Η ναζιστική περίπτωση συνδυάζει έτσι τρία επίπεδα: πρώτον, έναν ριζοσπαστικό ιδεολογικό πυρήνα που επιδιώκει τη συνολική αναγέννηση του έθνους, δεύτερον, μια συνεκτική βιοπολιτική που οργανώνει την αναπαραγωγή και τη φυλετική καθαρότητα, και τρίτον, ένα πλέγμα θεσμών και καθημερινών πρακτικών που παράγουν ενεργή αποδοχή. Οι γυναίκες ως «μητέρες του λαού» δεν αποτελούν απλώς σύμβολο· αποτελούν κεντρικό μηχανισμό ηγεμονίας. Μέσω αυτής, το καθεστώς εισχωρεί στον πιο ιδιωτικό πυρήνα της κοινωνικής ζωής και τον μετατρέπει σε πεδίο πολιτικής αναπαραγωγής με την έμφυλη πολιτική να γίνεται έτσι διαγνωστικός δείκτης του ίδιου του καθεστώτος δείχνοντας ότι έχουμε να κάνουμε με ένα σχέδιο επαναστατικού μετασχηματισμού και όχι απλώς με μια αυταρχική ρύθμιση της κοινωνικής τάξης.

4.2 Ιταλία: Εθνικοποίηση των γυναικών, μητρότητα ως κρατική τεχνική και μαζικοποίηση χωρίς πολιτική ισότητα

Η ιταλική φασιστική περίπτωση προσφέρει ένα κρίσιμο ενδιάμεσο υπόδειγμα έμφυλης διακυβέρνησης, στο οποίο η «παραδοσιακή» ηθική της εστίας δεν αντιστρατεύεται απλώς τη νεωτερική κινητοποίηση αλλά συνυφαίνεται μαζί της. Η ένταση ανάμεσα στις απαιτήσεις της νεωτερικότητας και στην επιθυμία επαναεπιβολής παραδοσιακής εξουσίας δεν εμφανίζεται ως ρητορική ασυνέπεια, αλλά ως δομικό χαρακτηριστικό του καθεστωτικού σχεδίου. Οι γυναίκες τοποθετούνται ταυτόχρονα ως θεματοφύλακες της οικιακής τάξης και ως φορείς μιας «πειθαρχημένης» νεωτερικότητας: το καθεστώς επιζητεί να τις επαναφέρει στο σπίτι και στην τεκνογονία, ενώ συγχρόνως επενδύει στη μαζική τους ένταξη σε οργανώσεις, σε πρακτικές κοινωνικής δράσης και σε μορφές δημόσιας ορατότητας που συγκροτούν μια νέα εμπειρία συμμετοχής χωρίς να ανοίγουν ορίζοντα πολιτικής ισότητας.²⁰⁹

Κεντρική εδώ είναι η διαδικασία που έχει περιγραφεί ως «εθνικοποίηση» των Ιταλίδων γυναικών: μια ανακατασκευή της γυναικείας πολιτότητας ως σχέσης με το κράτος, ανάλογη—ως προς τη λογική της—με τις ιστορικές διαδικασίες συγκρότησης των ανδρών ως πολιτών, αλλά θεμελιωμένη στην πολιτικοποίηση της έμφυλης διαφοράς. Το εγχείρημα δεν αποσκοπεί στη διεύρυνση δικαιωμάτων με όρους ισοτιμίας, αλλά στον επανακαθορισμό δικαιωμάτων και υποχρεώσεων με έμφυλη κανονικοποίηση. Στο πλαίσιο αυτό, σεξουαλικότητα, εργασία και

²⁰⁹ Victoria de Grazia, *How Fascism Ruled Women. Italy, 1922-1945*, (Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες: University of California Press, 1992), σ. 1-2.

κοινωνική συμμετοχή καθίστανται πεδία κρατικής ρύθμισης, ενώ η γυναικεία «κοινωνική αποστολή» μεταφράζεται σε μορφές λειτουργικής πολιτότητας με την ένταξη στο εθνικό σώμα μέσω καθήκοντος, όχι μέσω ισότητας.²¹⁰

Η διπλή κίνηση κινητοποίησης και οικιακοποίησης αποκτά έτσι χαρακτήρα τεχνικής διακυβέρνησης. Η μαζική πολιτική, για να ενσωματώσει τις γυναίκες, χρειάζεται να αξιώσει από αυτές χρόνο, πόρους και συναισθηματική επένδυση· ακριβώς όμως αυτή η αξίωση έρχεται σε ένταση με τις αντιφεμινιστικές προϋποθέσεις του καθεστώτος και με τη βεβαιότητα ότι η «επιμέλεια της εστίας» αποτελεί όρο της εθνικής ευημερίας. Η ένταση αυτή δεν επιλύεται, αλλά οργανώνεται διοικητικά και συμβολικά, καθώς η οικιακή σφαίρα δεν εγκαταλείπεται, αλλά ανασηματοδοτείται ως δημόσιο καθήκον. Παράλληλα, η γυναικεία πολιτότητα παραμένει εξαρτημένη και ιεραρχικά διαμεσολαβημένη, αφού η καθεστωτική κινητοποίηση αρθρώνεται μέσα από ασταθείς σχέσεις διοίκησης και εποπτείας, όπου η γυναικεία δράση ενεργοποιείται ως «χρήσιμη», αλλά δεν αυτονομείται ως πολιτική.²¹¹

Η μητρότητα λειτουργεί ως ο κατεξοχήν κόμβος αυτής της ανακατασκευής. Δεν εμφανίζεται μόνο ως αξία ή πρότυπο, αλλά εγκαθιδρύεται ως κρατική τεχνική, ως μορφή «κρατικής τέχνης» που θεμελιώνει την πρωταρχική υποχρέωση της γυναίκας προς το έθνος στην τεκνογονία. Στο ίδιο πλαίσιο υποχωρούν εναλλακτικές βάσεις γυναικείας πολιτότητας (όπως η ψήφος), ενώ η μητρότητα αναδεικνύεται σε κεντρικό κριτήριο ένταξης.²¹² Η κρατική λογική ξεκινά από την πειθάρχηση της σεξουαλικότητας και τη χάραξη αυστηρών διαχωρισμών ανάμεσα στο «νόμιμο» και το «παράνομο», στο «καλό» και το «κακό» γυναικείο σώμα. Από αυτή τη βάση προκύπτει η θεσμοποίηση μιας στενά ορισμένης αναπαραγωγικής αποστολής με τη μητρότητα να προβάλλεται ως λειτουργία που οφείλει να ορίζει συνολικά την κοινωνική ύπαρξη των γυναικών και να νομιμοποιεί αποκλεισμούς από ευρύτερα πεδία δημόσιας παρουσίας. Η επόμενη κίνηση είναι η ανάπτυξη ενός εκτεταμένου «μητρικιστικού» πλαισίου πολιτικής, μέσω του οποίου η μητρότητα μεταφράζεται σε αντικείμενο διοίκησης, προστασίας-επιτήρησης και θεσμικής διαχείρισης.²¹³ Χωρίς να ταυτίζεται αναγκαστικά με τη ναζιστική φυλετική αρχιτεκτονική, το ιταλικό παράδειγμα αναδεικνύει ωστόσο πώς η αναπαραγωγή και η οικογένεια μπορούν να γίνουν

²¹⁰ Στο ίδιο, σ. 6-9.

²¹¹ Στο ίδιο, σ. 6-9

²¹² Στο ίδιο, σ. 41.

²¹³ Στο ίδιο, σ. 45.

πεδία κρατικής οργάνωσης, με θεσμικούς φορείς που μετατρέπουν το «ιδιωτικό» σε διοικητικά προσπελάσιμο.

Η μαζικοποίηση μέσω των γυναικείων οργανώσεων ολοκληρώνει αυτή τη μορφή έμφυλης διακυβέρνησης, συγκροτώντας μια «γυναικεία πολιτική» χωρίς πολιτική ισότητα. Η αντιφεμινιστική αφετηρία του καθεστώτος δεν αναιρείται· μετασχηματίζεται σε ένα υβριδικό λεξιλόγιο, όπου στοιχεία γυναικείας αυτοαναφοράς και «δικαιωματικής» γλώσσας επανεγγράφονται ως υποταγή του γυναικείου αιτήματος στα «υψηλότερα» συμφέροντα του κράτους και του έθνους. Η πολιτική επαναπροσδιορίζεται ως «κοινωνικό» και «πολιτισμικό» έργο: πρόνοια, κοινωνική δράση, ηθική επιτήρηση, κινητοποίηση της καθημερινότητας.²¹⁴ Ο οργανωτικός μηχανισμός, ωστόσο, δεν αφήνει περιθώρια αυτονομίας, αφού η πειθάρχηση εξασφαλίζεται μέσω κομματικών αλυσίδων διοίκησης, κεντρικού ελέγχου στελέχωσης και διαρκούς ιεραρχικής επικύρωσης. Η διεύρυνση της συμμετοχής συντελείται ως αριθμητική επέκταση και ως ορατότητα, ενώ η πολιτική λειτουργία της γυναικείας ένταξης παραμένει σκόπιμα ασαφής—γεγονός που επιτρέπει την ενεργοποίηση των γυναικών ως «σώμα» υποστήριξης, χωρίς να μετατρέπεται η συμμετοχή σε δικαίωμα λόγου ή εκπροσώπησης.²¹⁵

4.2.1 Τελετουργία, διακρατική κινητικότητα και έμφυλη επιτέλεση της εξουσίας

Η ιταλική περίπτωση δεν εξαντλείται στη θεσμική ανακατασκευή της γυναικείας πολιτότητας και στη διοικητική οργάνωση της μητρότητας. Η μαζικοποίηση των γυναικών αποκτά πλήρη σημασία μόνον εφόσον ιδωθεί και ως επιτελεστική διαδικασία, ως παραγωγή πολιτικής νομιμοποίησης μέσω τελετουργίας, δημόσιας ορατότητας και σκηνοθετημένης ενότητας. Η ανάλυση των διακρατικών επαφών των γυναικείων οργανώσεων, ιδίως στο πλαίσιο των ιταλο-γερμανικών συναντήσεων, επιτρέπει να συλληφθεί η μαζική κινητοποίηση όχι απλώς ως οργανωτική διεύρυνση, αλλά ως πολιτική τεχνολογία.

Στο επίπεδο αυτό, η έμφαση μετατίθεται από το περιεχόμενο των ιδεολογικών διακηρύξεων στη μορφή της δημόσιας επιτέλεσης. Η τελετουργική συνάντηση, η παράταξη των

²¹⁴ Στο ίδιο, σ. 234–235.

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 247–249.

σωμάτων σε χώρους υψηλής συμβολικής φόρτισης, η συγχρονισμένη κίνηση, η στολή και η σκηνοθετημένη παρουσία συγκροτούν ένα πλέγμα πρακτικών μέσω των οποίων η εξουσία καθίσταται ορατή και απτή. Η τελετουργία λειτουργεί ως μηχανισμός παραγωγής και αναπαραγωγής σχέσεων ισχύος: η πολιτική σχέση επιβεβαιώνεται όχι μόνο μέσω λόγου, αλλά κυρίως μέσω εικόνας, ρυθμού και συλλογικής πειθαρχίας.²¹⁶

Η επίσκεψη των γυναικών από το Ορβιέτο (πόλη Orvieto στην Ιταλία) στο Βερολίνο το 1937 προσφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της λογικής. Η προετοιμασία επικεντρώνεται στην άψογη δημόσια εμφάνιση, ενώ η παιδαγωγική ή οργανωτική «ανταλλαγή» υποχωρεί έναντι της επιτελεστικής διάστασης με την παρέλαση, τις γυμναστικές επιδείξεις, την ομοιομορφία ενδυμασίας και την εκτεταμένη δημοσιότητα να συγκροτούν ένα σκηνικό όπου το γυναικείο σώμα λειτουργεί ως φορέας πολιτικού μηνύματος. Η πειθαρχία αποκτά αισθητική μορφή και η ομοιομορφία μετατρέπεται σε απόδειξη ενότητας και ισχύος, ενώ η ίδια η τελετή λειτουργεί ως δημόσια επιβεβαίωση της συμμαχίας των καθεστώτων με την αποτελεσματικότητά της να μην εξαρτάται από την πλήρη κατανόηση του λεκτικού περιεχομένου, αλλά από τη συλλογική επιτέλεση σχέσης και από τη συμβολική ενσωμάτωση των συμμετεχουσών στο «υγιές» και πειθαρχημένο εθνικό σώμα..²¹⁷

Στο πλαίσιο αυτό, η γυναικεία κινητικότητα αποκτά διττή σημασία. Από τη μία πλευρά, οι γυναίκες εμφανίζονται ως ορατοί φορείς της διακρατικής επαφής, ως εκείνες που ταξιδεύουν, υποδέχονται και επιτελούν τη φιλία και τη συνεργασία. Από την άλλη, η οργανωτική και θεσμική αρχιτεκτονική αυτών των επαφών παραμένει ενταγμένη σε ανδρικές ιεραρχίες. Η έμφυλη ικανότητα δράσης δεν ταυτίζεται με πολιτική αυτονομία· συνιστά μορφή λειτουργικής δράσης εντός προκαθορισμένων πλαισίων, όπου ο σχεδιασμός και η τελική επικύρωση των διακρατικών πρωτοβουλιών παραμένουν συγκεντρωμένα σε ανώτερες κομματικές και κρατικές δομές.²¹⁸

Η διάκριση ανάμεσα σε ταξίδια «επίδειξης» και σε ταξίδια «πολιτικής μάθησης» καθιστά εμφανές ότι η γυναικεία συμμετοχή μπορεί να χρησιμοποιηθεί με διαφορετικούς τρόπους από το

²¹⁶ Flavia Citrigno, «The Duce's Cheerleaders and the Führer's Vanguard: The Dynamics of a Fascist Network of Girls' Organizations.», *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies* 13, no. 1 (2024), σ. 59-60.
<https://doi.org/10.1163/22116257-bja10071>

²¹⁷ Στο ίδιο, σ. 62-67.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 72-74.

καθεστώς: άλλοτε ως σύμβολο επιβεβαίωσης νομιμοφροσύνης και ενότητας, άλλοτε ως εργαλείο παρατήρησης και μεταφοράς οργανωτικής τεχνογνωσίας.²¹⁹ Στην πρώτη περίπτωση, η έμφαση βρίσκεται στη σκηνοθετημένη ορατότητα· στη δεύτερη, στην εσωτερική ενίσχυση του οργανωτικού μηχανισμού. Και στις δύο, ωστόσο, η συμμετοχή παραμένει ενταγμένη σε ιεραρχικές δομές που περιορίζουν την αυτονομία των δρώντων.

4.3 Ισπανία: Καθολικιστικός αυταρχισμός και έμφυλη διακυβέρνηση: Οικογένεια, ηθική τάξη και θεσμική κοινωνικοποίηση

Η φρανκική περίπτωση επιτρέπει τη διατύπωση ενός διακριτού μοντέλου αυταρχικής έμφυλης τάξης, στο οποίο το φύλο δεν λειτουργεί ως συμπληρωματική ιδεολογική κατηγορία, αλλά ως οργανωτική αρχή της πολιτικής εξουσίας. Η συγκρότηση του καθεστώτος γύρω από την εμμονή με την «ταυτότητα» και την εξάλειψη της διαφοράς οδηγεί σε ένα πρόταγμα ομοιογένειας που διαπερνά όχι μόνο το πολιτικό πεδίο, αλλά και την κοινωνική και ιδιωτική σφαίρα.²²⁰ Στο πλαίσιο αυτό, η επιβολή έμφυλων ρόλων δεν αποτελεί δευτερεύουσα πολιτισμική επιλογή· αναδεικνύεται σε προϋπόθεση της «νέας τάξης».

Καθοριστική είναι η ανακατασκευή της πατριαρχικής οικογένειας ως μικρογραφίας του κράτους. Η οικογένεια δεν νοείται απλώς ως θεσμός κοινωνικής αναπαραγωγής, αλλά ως πολιτικός μηχανισμός αποδιάρθρωσης της οριζόντιας κοινωνικής αλληλεγγύης. Μέσω της έμφυλης ιεραρχίας, η κοινωνία αναδιοργανώνεται σε κάθετα διαρθρωμένες μονάδες που εξαρτώνται άμεσα από το κράτος, υποκαθιστώντας μορφές συλλογικής πολιτικής δράσης (σωματεία, κόμματα, οργανώσεις) με ένα πρότυπο ιδιωτικοποιημένης πειθαρχίας.²²¹ Η οικογένεια, επομένως, λειτουργεί ως εργαλείο αποπολιτικοποίησης και ταυτόχρονα ως κύτταρο κρατικής αναπαραγωγής.

Στο ίδιο πλαίσιο, η μητρότητα αναδεικνύεται σε θεμέλιο της εθνικής αναγέννησης. Η καθολική ηθική δεν λειτουργεί απλώς ως θρησκευτικό υπόβαθρο, αλλά ως δομικό στοιχείο της κρατικής ιδεολογίας, το οποίο καθορίζει πρότυπα γυναικείας ταυτότητας και ρυθμίζει τη

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 72–74.

²²⁰ Elena Martínez-Acacio, «Difference within Identity. Crises of the Law in Francoist Spain.», (PhD diss., University of Michigan, 2024), σ. 16-19. DOI <https://dx.doi.org/10.7302/23814>

²²¹ Στο ίδιο, σ. 20-21.

σεξουαλικότητα, την εργασία και την εκπαίδευση.²²² Η «αιώνια», ευσεβής και αφοσιωμένη μητέρα προβάλλεται ως πρότυπο που συνδέει τη θρησκευτική ηθική με το εθνικό καθήκον, ενώ η μητρότητα μετατρέπεται έτσι σε πολιτικό κεφάλαιο, σε όρο νομιμοποίησης της έμφυλης ιεραρχίας και σε κριτήριο κοινωνικής κανονικότητας.

Ο θεσμικός φορέας που υλοποιεί αυτή την αρχιτεκτονική είναι η γυναικεία οργάνωση της ισπανικής Φάλαγγας *Sección Femenina*, η οποία λειτουργεί ως ενδιάμεσος μηχανισμός μεταξύ κράτους και γυναικών. Μέσω της εκπαίδευσης, της επαγγελματικής κατάρτισης, της κοινωνικής υπηρεσίας και της ιδεολογικής διαπαιδαγώγησης, συγκροτεί ένα εκτεταμένο δίκτυο κοινωνικοποίησης που διαπερνά σχολεία, αγροτικές και αστικές κοινότητες, καθώς και χώρους κοινωνικής μέριμνας.²²³ Το πρόγραμμα «Κοινωνικής Υπηρεσίας (*Servicio Social*)», ως υποχρεωτική εξάμηνη κοινωνική υπηρεσία για άγαμες γυναίκες, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα πειθαρχικής ένταξης: η πρόσβαση στην εργασία και στη δημόσια παρουσία διαμεσολαβείται από κρατικά ελεγχόμενες διαδικασίες κοινωνικής «διαμόρφωσης». Εδώ η ιδεολογία μεταφράζεται σε διοικητική πρακτική.

Η καθολικιστική αυταρχική τάξη, βέβαια, δεν παραμένει στατική. Η μεταπολεμική αναδιατύπωση του λόγου περί γυναικείας «συντροφικότητας» και «ρομαντικής αγάπης» δεν αναιρεί την έμφυλη ιεραρχία, αλλά ανανεώνει το λεξιλόγιο του ελέγχου.²²⁴ Η προσαρμογή αυτή υποδηλώνει ότι η ηθική ρύθμιση της ιδιωτικής ζωής αποτελεί διαρκή μηχανισμό εξουσίας, ικανό να αναδιατυπώνεται χωρίς να εγκαταλείπει τον πυρήνα του. Σε συγγενές πλαίσιο, η ανάλυση του Toni Morant i Ariño επιτρέπει τη γενίκευση αυτού του σχήματος σε επίπεδο θεωρητικής κατηγορίας. Ένα ολοκληρωτικό ή αυταρχικό εγχείρημα που επιδιώκει την «αναγέννηση» της κοινωνίας δεν μπορεί να εξαιρέσει το «μισό κοινωνικό σώμα»: αντιθέτως, οφείλει να το εντάξει μέσω έμφυλων μηχανισμών οργάνωσης και πειθάρχησης.²²⁵ Οι γυναικείες οργανώσεις συγκροτούνται ως θεσμικοί φορείς κοινωνικοποίησης που ρυθμίζουν την οικογενειακή ηθική, τη φιλανθρωπία, την εκπαίδευση και τη νεολαία, παράγοντας κανονικότητα μέσω ιεραρχιών και

²²² Στο ίδιο, σ. 21-23.

²²³ Στο ίδιο, σ. 21-22.

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 23.

²²⁵ Toni Morant i Ariño, «Uma primeira aproximação comparada ao fascismo feminino no Brasil e na Espanha, 1932-1937.», *Locus: Revista de História* 25, no. 2 (2019), σ. 131. <https://doi.org/10.34019/2594-8296.2019.v25.28563>

διακριτών ρόλων «σύμφωνα με το φύλο».²²⁶ Η ορατότητα των γυναικών στον δημόσιο χώρο (στολές, παρελάσεις, τελετουργίες) δεν συνεπάγεται ισότητα· αντιθέτως, συνοδεύεται από ρητούς περιορισμούς που διασφαλίζουν τη διάκριση από τις «ανδρικές» λειτουργίες και την επιβεβαίωση της θηλυκότητας ως πειθαρχικού κανόνα.²²⁷

Από το υλικό αυτό προκύπτει ένα συνεκτικό μοντέλο «αυταρχικού καθεστώτος έμφυλης ρύθμισης (authoritarian gender order)» με τέσσερις βασικούς άξονες: (α) η οικογένεια ως μικροκράτος και εργαλείο αποπολιτικοποίησης, (β) η μητρότητα ως εθνικό κεφάλαιο και βιοπολιτική υποχρέωση, (γ) η καθολική ηθική ως κανονιστικό πλαίσιο ρύθμισης της ιδιωτικής ζωής, (δ) ο θεσμικός φορέας-μεσολαβητής που μεταφράζει την ιδεολογία σε καθημερινή πειθαρχία μέσω εκπαίδευσης, κοινωνικής υπηρεσίας και οργανωτικής ιεραρχίας.

Σε αντίθεση με τα φασιστικά παραδείγματα που στηρίζονται περισσότερο στη μαζική κινητοποίηση και στην αισθητικοποίηση της πολιτικής, το καθολικιστικό αυταρχικό υπόδειγμα θεμελιώνει την έμφυλη διακυβέρνηση στη θεολογικά νομιμοποιημένη ηθική τάξη και στη ρύθμιση της ιδιωτικής ζωής. Η εξουσία ασκείται μέσω της καθημερινότητας, της οικογένειας και της κανονικοποίησης της σεξουαλικότητας, παρά μέσω ρητής επαναστατικής ρητορικής. Αυτό το μοντέλο παρέχει κρίσιμο συγκριτικό μέτρο για την ελληνική περίπτωση: επιτρέπει να διερευνηθεί αν η 4η Αυγούστου προσέγγισε περισσότερο μια μορφή καθολικιστικού-ηθικού αυταρχισμού ή αν συνδύασε τέτοια στοιχεία με τεχνικές μαζικής φασιστικής κινητοποίησης, συγκροτώντας τελικά ένα υβριδικό σχήμα έμφυλης διακυβέρνησης.

4.4 Πορτογαλία: Καθολικός αυταρχισμός και έμφυλη κοινωνικοποίηση στο «Νέο Κράτος (Estado Novo)»

Ο Walter Valdevino do Amaral αναδεικνύει με ιδιαίτερη σαφήνεια τον τρόπο με τον οποίο το σαλαζαρικό «Νέο Κράτος (Estado Novo)» συγκρότησε μια μορφή καθολικιστικού αυταρχισμού, όπου η έμφυλη τάξη δεν αποτελεί απλώς ιδεολογικό παράγωγο, αλλά θεμελιώδη μηχανισμό διακυβέρνησης ορίζοντας το ως όργανο διάχυσης του κοινωνικοπολιτικού σχεδίου του

²²⁶ Στο ίδιο, σ. 132.

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 135.

καθεστώς και ταυτόχρονα ως μηχανισμό ελέγχου του σώματος.²²⁸ Το κρίσιμο στοιχείο εδώ είναι η συνάρθρωση δύο μορφών εξουσίας: του κράτους και της Καθολικής Εκκλησίας. Η θρησκευτική ηθική λειτουργεί ως τεχνολογία διαμόρφωσης ευαισθησιών και ήθους, ενώ το κράτος παρέχει το οργανωτικό πλαίσιο ένταξης και επιτήρησης της γυναικείας παρουσίας στον δημόσιο χώρο — μιας παρουσίας επιτρεπτής, αλλά αυστηρά ελεγχόμενης.

Το ιδρυτικό διάταγμα της «Πορτογαλικής Γυναικείας Νεολαίας (Mocidade Feminina Portuguesa)» (Decreto n.º 28.262, 8 Δεκεμβρίου 1937) αποτυπώνει κανονιστικά το έμφυλο πρόταγμα του καθεστώτος. Σκοπός της οργάνωσης είναι η καλλιέργεια της αγάπης για την οικιακή ζωή και του «κοινωνικού πνεύματος που αρμόζει στο φύλο», προσανατολίζοντας τις νέες στην πλήρη εκπλήρωση της αποστολής της γυναίκας στην οικογένεια και στη ζωή του κράτους.²²⁹ Οι γυναίκες ορίζονται έτσι ως λειτουργός της οικογενειακής κανονικότητας, της οποίας η κοινωνική και πολιτική αξία αποτιμάται σε συνάρτηση με τις ανάγκες του έθνους. Δεν πρόκειται για πολιτότητα με όρους δικαιωμάτων, αλλά για πολιτειακή χρησιμότητα με όρους αποστολής.

Η Mocidade Feminina Portuguesa λειτουργεί ως θεσμικός φορέας-κλειδί της έμφυλης κοινωνικοποίησης. Η οργανική της σύνδεση με την «Εθνική Επιτροπεία (Comissariado Nacional)» και με την «Οργάνωση Μητέρων για την Εκπαίδευση (Obra das Mães pela Educação)» καταδεικνύει ότι δεν πρόκειται για απλή πολιτισμική πρωτοβουλία, αλλά για ενταγμένο διοικητικό κόμβο του καθεστώτος.²³⁰ Μέσω του περιοδικού, των οργανωμένων κέντρων και της ιεραρχικής δομής, παράγεται ένα συνεκτικό πρότυπο «ορθής θηλυκότητας», το οποίο μεταφράζεται σε καθημερινή ρουτίνα, σε πρόγραμμα μαθημάτων και σε πειθαρχημένη κοινωνική ένταξη.

Ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι η περίπτωση των «επιμορφωτικών σεμιναρίων για αποφοίτους (cursos para graduadas)», όπου η εκπαίδευση σε πρακτικές βρεφοκομίας πραγματοποιείται σε δομές που συνδέονται με την κρατική πρόνοια.²³¹ Η εκμάθηση συγκεκριμένων τεχνικών φροντίδας —υγιεινή, διατροφή, συμπεριφορά— εντάσσεται σε έργο

²²⁸ Walter Valdevino do Amaral, «O que nós queremos que nossas raparigas sejam: o boletim da Mocidade Portuguesa Feminina (1939–1947).», *Caderno Espaço Feminino* 32, no. 1 (2019), σ. 128-129.
<https://doi.org/10.14393/CEF-v32n1-2019-6>

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 129.

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 130, 134

²³¹ Στο ίδιο, σ. 143-144.

φιλανθρωπίας του Estado Novo, το οποίο απευθύνεται κυρίως σε φτωχές οικογένειες. Η πρόνοια εδώ δεν είναι ουδέτερη κοινωνική πολιτική· λειτουργεί ως μηχανισμός διπλής πειθάρχησης: επιβλέπει έμμεσα τις εργαζόμενες μητέρες και ταυτόχρονα διαμορφώνει τις νεαρές γυναίκες ως φορείς του ίδιου καθεστώτος ηθών, μετατρέποντας έτσι την κοινωνική υπηρεσία και την φιλανθρωπία σε τεχνικές εσωτερίκευσης της αυταρχικής κανονικότητας.

Η επαναλειτουργία των κέντρων της οργάνωσης και το πρόγραμμα μαθημάτων —ηθική αγωγή, εθνική διαπαιδαγώγηση, χορωδία, γυμναστική, οικιακή οικονομία, βρεφοκομία, υγιεινή— συγκροτούν ένα ολοκληρωμένο σύστημα έμφυλης αγωγής. Τα καθήκοντα της χριστιανής και της Πορτογαλίδας παρουσιάζονται ως αδιαχώριστα όπου η καθολική ηθική, η εθνική ταυτότητα και η έμφυλη αποστολή συμπλέκονται σε ενιαίο κανονιστικό πλαίσιο.²³²

Από το υλικό αυτό προκύπτει ένα συνεκτικό μοντέλο αυταρχικής έμφυλης τάξης στο πορτογαλικό παράδειγμα. Πρώτον, η έμφυλη ταυτότητα ορίζεται κανονιστικά μέσω της καθολικής ηθικής και της οικιακής αποστολής. Δεύτερον, η πολιτειακή ένταξη των γυναικών πραγματοποιείται μέσω θεσμοποιημένων φορέων κοινωνικοποίησης και όχι μέσω ισότητας δικαιωμάτων. Τρίτον, η πρόνοια και η φιλανθρωπία λειτουργούν ως μηχανισμοί πειθαρχικής διακυβέρνησης της ιδιωτικής ζωής. Σε αντίθεση με τα φασιστικά παραδείγματα που στηρίζονται σε επαναστατική ρητορική και μαζική πολιτική κινητοποίηση, το Estado Novo θεμελιώνει την έμφυλη διακυβέρνηση σε μια θεολογικά νομιμοποιημένη ηθική τάξη, όπου η οικογένεια και η κοινωνικοποίηση προηγούνται της πολιτικής και αποτελούν τον προνομιακό κόμβο άσκησης εξουσίας.

4.5 Τυπολογικά Κριτήρια και Υβριδικότητα: Από τον Ιδεότυπο του Φασισμού στην Έμφυλη Διακυβέρνηση

Η τυπολογική κατάταξη της 4ης Αυγούστου προϋποθέτει αναφορά στο ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο περί φασισμού και αυταρχισμού. Η συγκριτική ιστοριογραφία έχει καταλήξει σε αυξανόμενη συναίνεση ότι ο φασισμός συνιστά ποιοτικά διακριτή μορφή εξουσίας, στο μέτρο που ενσωματώνει ριζοσπαστικό και μετασχηματιστικό ορίζοντα, κινούμενο προς «επαναστατική

²³² Στο ίδιο, σ. 141.

κατεύθυνση».²³³ Το κριτήριο, επομένως, δεν είναι η ύπαρξη αυταρχικής διακυβέρνησης, αλλά η αξίωση συνολικής αναγέννησης του έθνους και δημιουργίας νέας πολιτικής και κοινωνικής τάξης.

Οι θεωρίες του «γενικού φασισμού» κινούνται σε δύο βασικούς άξονες: είτε αναζητούν τον ιδεολογικό πυρήνα της παλιγγενετικής ρήξης είτε εξετάζουν την ιστορική τροχιά μετάβασης από κίνημα σε καθεστώς.²³⁴ Το σχήμα αυτό, ωστόσο, αφήνει ανοιχτό το πεδίο για ενδιάμεσες μορφές. Η έννοια του «παρα-φασιστικού αυταρχισμού (para-fascism)» προτείνεται ακριβώς για να περιγράψει καθεστώτα που υιοθετούν επιλεκτικά φασιστικές τεχνικές, σύμβολα ή ρητορικές, χωρίς να συγκροτούν πλήρη επαναστατικό ιδεολογικό πυρήνα ούτε να διαθέτουν γνήσια κινηματική βάση.²³⁵

Η ελληνική περίπτωση έχει χαρακτηριστεί ως τέτοιο υβριδικό φαινόμενο. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου συνδύασε ρητορική περί εθνικής αναγέννησης με έναν βαθιά συντηρητικό και ιεραρχικό ιδεολογικό κορμό.²³⁶ Η αξίωση ιδεολογικής ηγεμονίας, όπως έχει αναλυθεί μέσω του μύθου της «Τρίτης Ελληνικής Πολιτείας», υπερέβαινε την απλή καταστολή και επιδίωκε συμβολική ενοποίηση του κοινωνικού σώματος.²³⁷ Ωστόσο, η ύπαρξη ηγεμονικού λόγου δεν ταυτίζεται αυτομάτως με επαναστατικό μετασχηματισμό.

Σε αυτό το σημείο η έμφυλη διακυβέρνηση προσφέρεται ως διαγνωστικός δείκτης. Εάν ο φασισμός προϋποθέτει συνολική ανακατασκευή του κοινωνικού σώματος, τότε η αναδιάταξη της μητρότητας, της γυναικείας πολιτότητας και των μορφών κοινωνικοποίησης αποτελεί κρίσιμο πεδίο μέτρησης του βαθμού αυτού του μετασχηματισμού.²³⁸ Αντιθέτως, σε παραδοσιακές αυταρχικές μορφές εξουσίας, η έμφυλη τάξη τείνει να λειτουργεί ως μηχανισμός ηθικής σταθεροποίησης και πειθαρχικής κανονικοποίησης, χωρίς αξίωση δημιουργίας «νέας ανθρωπολογίας».²³⁹ Η μετατόπιση, επομένως, από τη γενική τυπολογία του καθεστώτος στη συγκριτική ανάλυση της έμφυλης πολιτικής επιτρέπει ακριβέστερη τοποθέτηση της 4ης Αυγούστου. Το ζητούμενο δεν είναι αν υπήρξε μαζικοποίηση ή αν διατυπώθηκε μύθος εθνικής

²³³ Kallis, ό.π., σ. 305.

²³⁴ Στο ίδιο, σ. 308.

²³⁵ Στο ίδιο, σ. 308.

²³⁶ Στο ίδιο, σ. 310.

²³⁷ Stamos, ό.π., σ. 260, 270.

²³⁸ Kallis, ό.π., σ. 305.

²³⁹ Amaral, ό.π., σ. 128-129.

συνέχειας, αλλά αν οι πρακτικές αυτές εντάσσονται σε συνεκτικό σχέδιο ριζικού μετασχηματισμού ή σε κρατικά οργανωμένη ηθική αναπαραγωγή.

Η έννοια της υβριδικότητας λειτουργεί εδώ όχι ως ασαφής ενδιάμεση κατηγορία, αλλά ως αναλυτικό εργαλείο: επιτρέπει την ανίχνευση σύνθεσης μεταξύ τεχνικών μαζικοποίησης και συντηρητικού αυταρχικού πυρήνα.²⁴⁰ Στις επόμενες ενότητες, τα τυπολογικά κριτήρια —μαζική κοινωνικοποίηση, κανονιστική εκπαίδευση, μητρότητα ως μηχανισμός νομιμοποίησης και μορφή γυναικείας πολιτότητας— θα εφαρμοστούν συγκριτικά, προκειμένου να αποσαφηνιστεί η θέση της 4ης Αυγούστου στο φάσμα μεταξύ επαναστατικού φασισμού και παραδοσιακού αυταρχισμού.

4.6 Συγκριτική Σύνθεση: Τυπολογικά Κριτήρια Έμφυλης Διακυβέρνησης

4.6.1 Μαζική κοινωνικοποίηση: κινηματική δυναμική ή κρατική κατασκευή

Η μαζική κοινωνικοποίηση αποτελεί κεντρικό διαγνωστικό κριτήριο για τη διάκριση μεταξύ φασιστικών και αυταρχικών καθεστώτων. Στις φασιστικές περιπτώσεις, η μαζικοποίηση δεν συνιστά απλώς διοικητική κινητοποίηση, αλλά αποτελεί οργανικό στοιχείο μιας κινηματικής δυναμικής που προηγείται και διαμορφώνει το ίδιο το καθεστώς. Αντίθετα, σε αυταρχικά σχήματα, οι μαζικές οργανώσεις τείνουν να συγκροτούνται «εκ των άνω» ως εργαλεία ελέγχου και πειθάρχησης, χωρίς αυτόνομη ιδεολογική τροχιά.²⁴¹

Στην περίπτωση της ναζιστικής Γερμανίας, η νεολαιίστικη κινητοποίηση εντάσσεται σε συνολικό σχέδιο επαναστατικής αναγέννησης. Η έννοια της «λαϊκής κοινότητας (Volksgemeinschaft)» δεν αποτελεί απλό σύνθημα, αλλά υπόσχεση νέας εθνικής κοινότητας, στην οποία η νεολαία καλείται να ενσαρκώσει το μέλλον του έθνους.²⁴² Οι οργανώσεις νεολαίας δεν λειτουργούν απλώς ως κρατικοί μηχανισμοί επιτήρησης· συγκροτούν χώρους ένταξης, ταύτισης και εσωτερίκευσης ενός ριζοσπαστικού ορίζοντα.²⁴³ Η μαζικότητα δεν είναι διοικητικό μέγεθος αλλά πολιτική εμπειρία.

²⁴⁰ Kallis, ό.π., σ. 308.

²⁴¹ Kallis, ό.π., σ. 321.

²⁴² Στο ίδιο, σ. 321.

²⁴³ Στο ίδιο, σ. 321.

Ανάλογα, στη φασιστική Ιταλία, η «Opera Nazionale Balilla» (μαζική οργάνωση νεολαίας) και οι συναφείς γυναικείες και νεολαιίστικες οργανώσεις εντάσσονται στην κομματική δομή του καθεστώτος και τίθενται υπό την εποπτεία του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας, αποκτώντας ουσιαστικό μονοπώλιο στη μετασχολική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας.²⁴⁴ Η κινητοποίηση συνδέεται ρητά με τη φασιστική «επανάσταση» και την παραγωγή νέων μορφών πολιτικής υποκειμενικότητας, μέσα από την εθνικοποίηση της νεότητας και την αναδιαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας στο πλαίσιο του κράτους.²⁴⁵

Αντίθετα, η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας στην Ελλάδα, όπως αναλύθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο, συγκροτείται εξ αρχής ως κρατικός θεσμός, διοικητικά υπαγόμενος στην κορυφή της εξουσίας και αυστηρά ενταγμένος σε ιεραρχική δομή.²⁴⁶ Η πειθαρχία ορίζεται ρητά ως «απεριόριστη υποταγή του κατωτέρου εις τον ανώτερον», ενώ ο διαχωρισμός κατά φύλο και η διαβάθμιση βαθμίδων αποτυπώνουν μια λογική κάθετης οργάνωσης και όχι κινηματικής αυθόρμητης ανάπτυξης.²⁴⁷ Η ΕΟΝ δεν προκύπτει από κοινωνική δυναμική, αλλά επιβάλλεται ως διοικητικό πλαίσιο διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου και διαμόρφωσης ήθους.²⁴⁸

Εδώ εντοπίζεται η πρώτη κρίσιμη απόκλιση. Η μαζικότητα της 4ης Αυγούστου έχει σαφώς τελετουργική και παιδαγωγική διάσταση –παρελάσεις, κατασκηνώσεις, όρκοι, συλλογική ακρόαση λόγων– αλλά δεν συνοδεύεται από αυτόνομη κομματική βάση ούτε από οργανικό δεσμό με προϋπάρχον μαζικό κίνημα.²⁴⁹ Η σχέση εξουσίας είναι μονοσήμαντα κρατική, όπου ακόμη και η παραγωγή χαρισματικής αυθεντίας, όπως δείχνει η ανάλυση του «μύθου» του Μεταξά, δεν γεννιέται από κινηματική δυναμική, αλλά οικοδομείται μέσω προπαγανδιστικού μηχανισμού και κρατικά οργανωμένης τελετουργίας.²⁵⁰ Η διαφορά δεν έγκειται στο αν υπήρξε μαζικοποίηση – υπήρξε– αλλά στον χαρακτήρα της. Στη γερμανική περίπτωση, η μαζική ένταξη ενσωματώνεται σε ριζοσπαστικό σχέδιο εθνικής αναγέννησης που διεκδικεί ιδεολογική ηγεμονία μέσα από ενεργή συμμετοχή και ταύτιση.²⁵¹ Στην ελληνική περίπτωση, η μαζική οργάνωση λειτουργεί κυρίως ως

²⁴⁴ De Grazia, ό.π., σ. 155-156.

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 15-17.

²⁴⁶ Petrakis, ό.π., σ. 20-21.

²⁴⁷ Κοντού, ό.π., σ. 579.

²⁴⁸ Petrakis, ό.π., σ. 20-21.

²⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 20-21.

²⁵⁰ Stamos, ό.π., σ. 260, 270-271..

²⁵¹ Kallis, ό.π., σ. 321.

τεχνολογία κοινωνικής πειθάρχησης και διαχείρισης, με στόχο τη σταθεροποίηση μιας ηθικής και εθνικής τάξης.²⁵² Η κινητοποίηση, δηλαδή, δεν προηγείται του καθεστώτος· παράγεται από αυτό. Με άλλα λόγια, η 4η Αυγούστου υιοθετεί τεχνικές μαζικοποίησης, αλλά δεν συγκροτεί κινηματικό καθεστώς.²⁵³ Η κοινωνικοποίηση είναι κρατικά κατασκευασμένη, ιεραρχικά ελεγχόμενη και έμφυλα διαχωρισμένη, χωρίς να συνιστά έκφραση επαναστατικής δυναμικής, αλλά μέσο κανονικοποίησης και εσωτερίκευσης υπακοής.

4.6.2 Κανονιστική εκπαίδευση: ηθική αναπαραγωγή ή βιοπολιτικός έλεγχος

Η εκπαίδευση και ειδικότερα η έμφυλα διαφοροποιημένη παιδαγωγική πολιτική αποτελούν κρίσιμο διαγνωστικό δείκτη για τη φύση ενός καθεστώτος. Στα φασιστικά παραδείγματα, η εκπαίδευση υπερβαίνει τη συμβατική ηθική διαμόρφωση και εντάσσεται σε πρόγραμμα ανακατασκευής του κοινωνικού σώματος. Η ιδεολογία δεν περιορίζεται στη μετάδοση αξιών, αλλά συγκροτεί «νέο τύπο» πολίτη, ενταγμένο σε σχέδιο εθνικής ή φυλετικής αναγέννησης, όπου κράτος, κοινωνία και αναπαραγωγή ενοποιούνται σε ενιαίο ορίζοντα μετασχηματισμού.²⁵⁴

Στη ναζιστική Γερμανία, η σύνδεση εκπαίδευσης, μητρότητας και πληθυσμιακής πολιτικής είναι δομική, με τη γυναίκα να ορίζεται ως «μητέρα του Volk» (λαού) και την αγωγή της να οργανώνεται με άμεση αναφορά στη φυλετική αποστολή του κράτους.²⁵⁵ Η Rupp επισημαίνει ότι η κινητοποίηση των γυναικών δεν συνιστά χειραφέτηση αλλά κρατικά κατευθυνόμενη ενσωμάτωση στη φυλετική κοινότητα, με σαφή διάκριση από την πολιτική ισότητα.²⁵⁶ Η εκπαίδευση, οι γυναικείες οργανώσεις και οι μηχανισμοί πρόνοιας λειτουργούν ως πλέγμα παρέμβασης στο σώμα, στη σεξουαλικότητα και στην αναπαραγωγή με τη βιοπολιτική διάσταση να μην είναι αναλυτική μεταφορά, αλλά θεσμικά οργανωμένη στρατηγική.²⁵⁷

Αντιθέτως, στα καθολικιστικά αυταρχικά καθεστώτα της Ιβηρικής, η έμφυλη εκπαίδευση δομείται γύρω από την αποκατάσταση μιας «φυσικής» ιεραρχίας φύλων και την ηθική ανασυγκρότηση της κοινωνίας. Ο Amaral δείχνει ότι το πορτογαλικό Estado Novo (Νέο Κράτος) συγκροτεί πρότυπο γυναίκας ως πυρήνα οικογένειας, πίστης και κοινωνικής σταθερότητας, με

²⁵² Κοντού, ό.π., σ. 579.

²⁵³ Kallis, ό.π., σ. 321.

²⁵⁴ Rupp, ό.π., σ. 4-7.

²⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 12-15.

²⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 20-23.

²⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 28-31.

έμφαση στη φιλανθρωπία και στην κοινωνική πρόνοια ως προεκτάσεις της μητρότητας.²⁵⁸ Η πειθαρχία ασκείται θεσμικά, αλλά εντάσσεται σε ηθικό–καθολικιστικό πλαίσιο και όχι σε ριζοσπαστικό φυλετικό μετασχηματισμό.²⁵⁹

Η ελληνική περίπτωση της 4ης Αυγούστου κινείται σε ενδιάμεσο έδαφος. Σύμφωνα με την Κοντού, η εκπαιδευτική παρέμβαση του καθεστώτος είχε ρητά ιδεολογικό χαρακτήρα και στόχευε στη διαμόρφωση της νέας γενιάς ως φορέα της μεταξικής κοσμοαντίληψης.²⁶⁰ Η οικογένεια προβάλλεται ως θεμέλιο του έθνους και η ισχυρή οικογένεια ως προϋπόθεση ισχυρού κράτους.²⁶¹ Στην ΕΟΝ, οι ρόλοι των δύο φύλων ορίζονται διακριτά, με σαφή προσανατολισμό των κοριτσιών προς μητρότητα και ηθική αποστολή.²⁶²

Ωστόσο, σε αντίθεση με τη ναζιστική περίπτωση, δεν διαπιστώνεται συνεκτική φυλετική–βιολογική αρχιτεκτονική που να συνδέει συστηματικά την εκπαίδευση με πρόγραμμα βιολογικού αποκλεισμού ή ιεραρχικής αναπαραγωγής. Η ιδεολογική ηγεμονία της 4ης Αυγούστου, όπως αναλύει ο Stamos, οργανώνεται γύρω από έναν «πυρηνικό μύθο (core myth)» που επιδιώκει εσωτερίκευση και συναίνεση, όχι μέσω φυλετικής εκκαθάρισης αλλά μέσω εθνικής–ηθικής αναγέννησης με ζητούμενο να είναι η εσωτερική αποδοχή του εθνικού μύθου ως ορίζοντα νομιμοποίησης, όχι η δημιουργία νέας φυλής.²⁶³

Η κανονιστική εκπαίδευση της 4ης Αυγούστου λειτουργεί λοιπόν ως τεχνολογία διαμόρφωσης συμπεριφοράς, όπου η κρατική παρέμβαση στην αγωγή, η διαφοροποιημένη έμφυλη κοινωνικοποίηση και η οργάνωση του ελεύθερου χρόνου μέσω της ΕΟΝ συγκροτούν διοικητικά εργαλεία πειθαρχίας.²⁶⁴ Ωστόσο, ο σκοπός τους είναι η ηθική σταθεροποίηση και η ιδεολογική εσωτερίκευση, όχι η ριζοσπαστική βιολογική ανακατασκευή του πληθυσμού.

Η 4η Αυγούστου, συνεπώς, δεν ταυτίζεται με τον επαναστατικό βιοπολιτικό πυρήνα του ναζισμού, ούτε περιορίζεται σε καθαρή καθολικιστική ηθικολογία. Πρόκειται για κρατικά οργανωμένη ηθική αναπαραγωγή με πειθαρχικό χαρακτήρα και έντονη ιδεολογική στόχευση,

²⁵⁸ Amaral, ό.π., σ. 9-14.

²⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 18-22.

²⁶⁰ Κοντού, ό.π., σ. 311-316.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 493-496.

²⁶² Στο ίδιο, σ. 640-644

²⁶³ Stamos, ό.π., σ. 260-270.

²⁶⁴ Κοντού, ό.π., σ. 652-660.

αλλά χωρίς συνολικό σχέδιο βιολογικού μετασχηματισμού, με την εκπαίδευση να λειτουργεί ως εργαλείο σταθεροποίησης και ηγεμονίας και όχι ως όχημα ανθρωπολογικής επανάστασης.²⁶⁵

4.6.3 Μητρότητα ως νομιμοποίηση: επαναστατικός μύθος ή ηθικός κορμός

Η μητρότητα αποτελεί τον κατεξοχόν χώρο όπου η έμφυλη πολιτική μετατρέπεται σε μηχανισμό νομιμοποίησης. Ο τρόπος με τον οποίο ένα καθεστώς ορίζει τη μητέρα αποκαλύπτει τη σχέση του με το έθνος, το μέλλον και τη βιολογική συνέχεια της κοινωνίας.²⁶⁶ Ειδικότερα, στη ναζιστική Γερμανία, η μητρότητα εντάσσεται ρητά σε ιδεολογικό πυρήνα που συνδέει φύλο και φυλή. Όπως επισημαίνει η Rupp, η γυναίκα ορίζεται ως «μητέρα του λαού (mother of the Volk)», αποδεχόμενη την απομάκρυνση από την ανδροκεντρική δημόσια εξουσία με αντάλλαγμα κύρος στον έμφυλα καθορισμένο κοινωνικό χώρο.²⁶⁷ Στην ανάλυση της Koonz, η ναζιστική ιδεολογία συνέδεσε οργανικά τη σύμπλεξη φυλετικής και έμφυλης ιεραρχίας («race and gender»), μετατρέποντας τη μητέρα σε φορέα της φυλετικής αποστολής του καθεστώτος.²⁶⁸ Η μητρότητα δεν περιορίζεται σε ηθικό πρότυπο· γίνεται βιολογική αποστολή. Η ιδεολογική κατασκευή της γυναίκας ως γεννήτριας της «κυρίαρχης φυλής» εντάσσεται σε συνολικό σχέδιο κοινωνικής και φυλετικής αναδιάρθρωσης.²⁶⁹

Η κρατική πολιτική επιβράβευσης γεννήσεων και η δημόσια εξύμνηση της πολυτεκνίας ενίσχυσαν αυτή τη διάσταση. Στη ναζιστική περίπτωση, όπως παρατηρεί η de Grazia συγκρίνοντας τα συστήματα, τα γερμανικά επιδόματα γάμου και γέννησης ήταν γενναιότερα και λειτουργούσαν ως κίνητρα για την αύξηση των γεννήσεων.²⁷⁰ Η νομιμοποίηση του καθεστώτος στηρίχθηκε στην υπόσχεση εθνικής και φυλετικής αναγέννησης μέσω ελεγχόμενης αναπαραγωγής με τη μητρότητα στην συγκεκριμένη περίπτωση να λειτουργεί ως επαναστατικός μύθος: σημείο σύγκλισης ιδεολογίας, βιοπολιτικής και εθνικής ουτοπίας.

Στη φασιστική Ιταλία, η μητρότητα αποκτά έντονη δημογραφική διάσταση με την de Grazia να δείχνει ότι ο Μουσολίνι έθεσε τη «υπεράσπιση της φυλής» στο κέντρο της εσωτερικής

²⁶⁵ Stamos, ό.π., σ. 3.

²⁶⁶ Koonz, ό.π., σ. 4-5.

²⁶⁷ Rupp, ό.π., σ. 49.

²⁶⁸ Koonz, ό.π., σ. 4.

²⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 3-4.

²⁷⁰ De Grazia, ό.π., σ. 85.

πολιτικής και απαίτησε «γεννήσεις, ολοένα περισσότερες γεννήσεις».²⁷¹ Η γυναίκα αναγνωρίζεται ως «ζωτικός εθνικός πόρος» και η τεκνογονία ως υπηρεσία προς το κράτος.²⁷² Οι πολιτικές οικογενειακών επιδομάτων, τα δάνεια γάμου και οι θεσμοί πρόνοιας (ONMI) συνέβαλαν στη δημιουργία δημόσιου «λατρεία της μητρότητας».²⁷³ Η μητέρα τιμάται δημόσια ως «γεννήτρια και τροφός των παιδιών», με ιδιαίτερη έμφαση στις πολύτεκνες οικογένειες.²⁷⁴ Ωστόσο, όπως επισημαίνει η ίδια, η ιταλική προνοταλιστική πολιτική δεν είχε την ίδια φυλετική ριζοσπαστικότητα με τη ναζιστική, ούτε συγκρότησε εξίσου συνεκτικό βιοπολιτικό πρόγραμμα, αφού η μητρότητα λειτουργεί ως στρατηγικός πόρος του κράτους και στοιχείο δημογραφικής ισχύος, αλλά όχι ως θεμέλιο φυλετικής ανακατασκευής αντίστοιχης της γερμανικής.²⁷⁵

Στην Πορτογαλία του Estado Novo (Νέο Κράτος), η μητρότητα οργανώνεται εντός καθολικιστικής ηθικής τάξης. Η Πορτογαλική Γυναικεία Νεολαία (Mocidade Portuguesa Feminina) είχε ως αποστολή την προετοιμασία των κοριτσιών για την οικογένεια και το κράτος.²⁷⁶ Η μητέρα προβάλλεται ως θεμέλιο της κοινωνικής σταθερότητας, όχι ως φορέας επαναστατικής αναγέννησης, ενώ οι δραστηριότητες παιδοκομίας και οικιακής αγωγής καλλιεργούν έμπρακτα την ταύτιση γυναικείας ταυτότητας και μητρότητας.²⁷⁷

Η ελληνική περίπτωση της 4ης Αυγούστου τοποθετεί τη μητρότητα στον ιδεολογικό της πυρήνα, αλλά με διαφορετικό προσανατολισμό. Όπως αναλύει ο Stamos, ο μύθος της Τρίτης Ελληνικής Πολιτείας συγκροτεί τον «πυρηνικό μύθο» (mythic core) της μεταξικής ιδεολογίας που όφειλε να εσωτερικευθεί από το συλλογικό φαντασιακό με τη μητρότητα να εντάσσεται σε αυτό το εθνικό αφήγημα ως θεμέλιο συνέχειας και ηθικής σταθερότητας, όχι ως εργαλείο φυλετικής εκκαθάρισης.²⁷⁸ Η έμφαση της 4ης Αυγούστου βρίσκεται στην ηθική και παιδαγωγική διάσταση: η μητέρα παρουσιάζεται ως εγγυήτρια της εθνικής αγωγής και της οικογενειακής συνοχής. Σε αντίθεση με τη γερμανική περίπτωση, δεν τεκμηριώνεται συνεκτικό πρόγραμμα φυλετικής ιεραρχίας ή συστηματικής βιολογικής ρύθμισης της αναπαραγωγής, μιας και η μητρότητα

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 55-56.

²⁷² Στο ίδιο, σ. 55.

²⁷³ Στο ίδιο, σ. 60-61.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 85-87.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 72-73.

²⁷⁶ Amaral, ό.π., σ. 129.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 143-144.

²⁷⁸ Stamos, ό.π., σ. 270

λειτουργεί ως μηχανισμός νομιμοποίησης μέσω φυσικοποίησης της έμφυλης ιεραρχίας και επίκλησης της παράδοσης.

Εδώ αναδύεται η κρίσιμη διάκριση: στη ναζιστική Γερμανία η μητρότητα λειτουργεί ως επαναστατικός μύθος ανακατασκευής του έθνους· στην 4η Αυγούστου λειτουργεί ως ηθικός κορμός σταθεροποίησης. Η πρώτη περίπτωση ενσωματώνει τη μητρότητα σε ριζοσπαστικό βιοπολιτικό σχέδιο· η δεύτερη σε κρατικά οργανωμένη ηθική αναπαραγωγή χωρίς φυλετική ανακατασκευή. Έτσι, η ελληνική περίπτωση αποκλίνει από το φασιστικό ιδεοτυπικό άκρο, χωρίς όμως να περιορίζεται σε ιδιωτική ηθικολογία. Η μητρότητα εντάσσεται σε κρατικό πλαίσιο κοινωνικοποίησης και ιδεολογικής εσωτερίκευσης, αλλά δεν μετατρέπεται σε πρόγραμμα βιολογικής επανάστασης. Αυτή η διπλή κίνηση —κρατική κανονικοποίηση και ηθική φυσικοποίηση— αποτελεί ένδειξη υβριδικής έμφυλης διακυβέρνησης.

4.6.4 Πολιτική ισότητα / γυναικεία πολιτότητα

Η εξέταση της γυναικείας πολιτότητας συνιστά κρίσιμο αναλυτικό κριτήριο για τη διάκριση μεταξύ φασιστικών, αυταρχικών και υβριδικών καθεστώτων.²⁷⁹ Το ζήτημα δεν περιορίζεται στη νομική κατοχύρωση ή μη πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά αφορά τον ίδιο τον ορισμό του πολιτικού υποκειμένου: ποιος αναγνωρίζεται ως πλήρης φορέας κυριαρχίας, με ποιον τρόπο και υπό ποιους όρους.²⁸⁰

Στη ναζιστική Γερμανία, η εκτεταμένη κινητοποίηση των γυναικών δεν συνοδεύτηκε από πολιτική ισότητα.²⁸¹ Αντιθέτως, η αναγνώριση της γυναίκας ως «μητέρας του λαού (Volk)» λειτούργησε ως υποκατάστατο πολιτικής ισοτιμίας: η γυναίκα εντάσσεται στην «εθνική κοινότητα» πρωτίστως μέσω καθηκόντων, όχι μέσω δικαιωμάτων.²⁸² Η ένταξή της οργανώθηκε μέσα από ρόλους, τελετουργίες, οργανώσεις και λόγο περί υπηρεσίας προς το συλλογικό σώμα, όχι μέσω συμμετοχής στην πολιτική εξουσία.²⁸³ Η πολιτότητα αναδιατυπώθηκε ως λειτουργική συνεισφορά στο «συμφέρον του λαού» και στην εθνική αναπαραγωγή, ενώ η θεσμική ισότητα απορρίφθηκε ως ασύμβατη με τη «φυσική» έμφυλη τάξη και την ιδεολογική της

²⁷⁹Kallis, ό.π., σ. 309-310.

²⁸⁰ De Grazia, ό.π., σ. 6-7.

²⁸¹ Rupp, ό.π., 126-131.

²⁸² Koonz, ό.π., σ. 13-14.

²⁸³ Rupp, ό.π., 126-127.

συμπληρωματικότητα.²⁸⁴ Πρόκειται, συνεπώς, για μοντέλο κινητοποίησης χωρίς ισότητα, όπου η ενεργός συμμετοχή δεν αναιρεί αλλά συνυπάρχει με δομική ανισότητα.²⁸⁵

Ανάλογα, στη φασιστική Ιταλία, το πρόβλημα της γυναικείας πολιτότητας τίθεται ρητά ως πρόβλημα «δικαιωμάτων και υποχρεώσεων» έναντι του εθνικού κράτους, με το καθεστώς να επιδιώκει «εθνικοποίηση» των γυναικών σε αυταρχικούς όρους, δηλαδή κοινωνικοποίηση μέσω καθηκόντων, πειθαρχίας και δημόσιων τελετουργιών, χωρίς συμμετοχή στην κυριαρχική πολιτική σφαίρα.²⁸⁶ Οι γυναίκες αναγνωρίζονται ως σημαντικές ακριβώς ως «υποκείμενα πολιτικής» μέσα από οικογένεια/μητρότητα και από έναν τύπο δημόσιας δράσης (πρόνοια, εθελοντισμός, οργανώσεις) που δεν ισοδυναμεί με ισότιμη πολιτική εξουσία.²⁸⁷ Έτσι, η πολιτική ισότητα δεν καταστέλλεται μόνο, αλλά επανασηματοδοτείται: η «αξία» και η «συνεισφορά» ορίζονται με όρους υπηρεσίας, πειθαρχίας και πίστης, όχι με όρους ισοτιμίας.²⁸⁸

Η ελληνική περίπτωση της 4ης Αυγούστου παρεμβαίνει σε συγκυρία κατά την οποία η γυναικεία πολιτότητα είχε ήδη τεθεί στο δημόσιο πεδίο ως διεκδίκηση, αλλά παρέμενε θεσμικά ανολοκλήρωτη.²⁸⁹ Οι μερικές και περιορισμένες παραχωρήσεις του Μεσοπολέμου, υπό αυστηρές προϋποθέσεις, δείχνουν ότι η πολιτική ισότητα δεν είχε ακόμη παγιωθεί ως δεδομένο· έτσι, η επιβολή του καθεστώτος δεν «ανέτρεψε» πλήρη πολιτότητα, αλλά ανέκοψε μια διαδικασία μετάβασης.²⁹⁰

Υπό το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, η γυναικεία πολιτική υποκειμενικότητα μετατοπίζεται από το πεδίο των δικαιωμάτων στο πεδίο της αποστολής.²⁹¹ Η συμμετοχή των γυναικών οργανώνεται μέσω θεσμών κοινωνικοποίησης όπως η ΕΟΝ, με σαφή ιεραρχική δομή και ρητή έμφαση στην πειθαρχία ως «απεριόριστη υποταγή του κατωτέρου εις τον ανώτερον».²⁹² Η δημόσια παρουσία, βέβαια, επιτρέπεται, αλλά μέσα σε καναλιζαρισμένες μορφές: τελετουργική ένταξη, παιδαγωγικός ρόλος, εθνική και ηθική συμβολή, με το ίδιο το καθεστώς να «διεκδικεί» δημόσιο χώρο/χρόνο για κορίτσια και γυναίκες, ακριβώς επειδή η ΕΟΝ λειτουργεί ως πλαίσιο

²⁸⁴ Koonz, ό.π., σ. 13-14.

²⁸⁵ Rupp, ό.π., 126.

²⁸⁶ De Grazia, ό.π., σ. 6-7.

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 40.

²⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 236-237.

²⁸⁹ Κοντού, ό.π., 846.

²⁹⁰ Σαμίου, ό.π., 165.

²⁹¹ De Grazia, ό.π., σ. 6.

²⁹² Κοντού, ό.π., 579.

ελέγχου και οριοθέτησης αυτής της δράσης.²⁹³ Έτσι, η «πολιτική ικανότητα δράσης», με την έννοια ισότιμης συμμετοχής στη διαμόρφωση της εξουσίας, δεν αποτελεί μέρος του καθεστωτικού ορίζοντα.

Αν δούμε την πολιτότητα ως σχέση εξουσίας που συγκροτείται μέσω υποχρεώσεων, κοινωνικοποίησης και κρατικού ορισμού του «χρήσιμου» υποκειμένου, τότε η μετατόπιση αυτή δεν είναι απλώς περιορισμός δικαιωμάτων αλλά αναδιάταξη του ίδιου του περιεχομένου της πολιτικής ιδιότητας.²⁹⁴ Οι γυναίκες δεν αποκλείονται απλώς· επανατοποθετούνται σε θέση έμμεσης, ηθικά και εθνικά προσδιορισμένης συνεισφοράς, αφού πολιτική ιδιότητα μετασχηματίζεται σε καθήκον, και η ισότητα υποκαθίσταται από συμπληρωματικότητα.²⁹⁵

Συνεπώς, διαπιστώνεται ότι η 4η Αυγούστου δεν αναπτύσσει φασιστικό μοντέλο «μαζικής πολιτικής ένταξης» με αξίωση επαναστατικής αναδημιουργίας της πολιτικής κοινότητας, αλλά εντάσσεται ακριβέστερα στη λογική υβριδικών μορφών «μιμητικής» φασιστικοποίησης «από τα πάνω», δηλαδή υιοθέτησης οργανωτικών/τελετουργικών στοιχείων χωρίς γνήσια κινηματική κοινωνική δυναμική.²⁹⁶ Αντ' αυτού, συγκροτεί ένα σχήμα όπου η κινητοποίηση συνυπάρχει με την αποπολιτικοποίηση: οι γυναίκες εντάσσονται ενεργά σε θεσμούς κοινωνικοποίησης και ιδεολογικής εσωτερίκευσης, χωρίς να αναγνωρίζονται ως ισότιμα πολιτικά υποκείμενα.²⁹⁷

²⁹³ Στο ίδιο, σ. 846.

²⁹⁴ De Grazia, *ό.π.*, 6-7.

²⁹⁵ Koonz, *ό.π.*, σ. 13-14.

²⁹⁶ Kallis, *ό.π.*, σ. 309-310.

²⁹⁷ Κοντού, *ό.π.*, 579, 846.

Συμπέρασμα

Η παρούσα εργασία επιχείρησε μια συστηματική βιβλιογραφική αποτίμηση της θέσης της γυναίκας στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου, με στόχο όχι απλώς την περιγραφή των έμφυλων πολιτικών της περιόδου 1936–1941, αλλά τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η έμφυλη διακυβέρνηση μπορεί να λειτουργήσει ως αναλυτικός δείκτης της ίδιας της φύσης του καθεστώτος. Η κεντρική υπόθεση που διατρέχει τη μελέτη είναι ότι το φύλο δεν αποτελεί περιφερειακή κοινωνική θεματική, αλλά δομικό πεδίο άσκησης εξουσίας. Μέσα από τον τρόπο που ένα καθεστώς ορίζει τη μητρότητα, την οικογένεια, τη γυναικεία πολιτότητα και τη γυναικεία δημόσια παρουσία, μπορούμε να διαγνώσουμε τον βαθμό ριζοσπαστικότητας, ηγεμονικής φιλοδοξίας και κοινωνικού μετασχηματισμού που αυτό επιδιώκει.

Η ιστοριογραφική αφετηρία υπήρξε η συζήτηση περί φασισμού, αυταρχισμού και υβριδικότητας. Η ελληνική περίπτωση έχει συχνά αντιμετωπιστεί ως εννοιολογικά αμφίβολη: ούτε πλήρως φασιστική, με την έννοια ενός μαζικού επαναστατικού κινήματος που καταλαμβάνει την εξουσία, ούτε απλή παραδοσιακή δικτατορία χωρίς ιδεολογική φιλοδοξία. Η έννοια της «φασιστικοποίησης» και η προβληματική του υβριδικού πολιτικού φαινομένου επιτρέπουν μια πιο σύνθετη κατανόηση. Ωστόσο, η παρούσα εργασία υποστηρίζει ότι η έμφυλη πολιτική προσφέρει έναν ακόμη πιο λεπτομερειακό φακό διάγνωσης: αποκαλύπτει όχι μόνο τι δήλωνε το καθεστώς, αλλά πώς επεδίωκε να ανασυνθέσει την κοινωνική κανονικότητα.

Στον ιδεολογικό πυρήνα της 4ης Αυγούστου, η γυναίκα τοποθετείται στο επίκεντρο του εθνικού σχεδίου, αλλά με αυστηρά καθορισμένους όρους, όπου η μητρότητα αναδεικνύεται σε ύψιστη αρετή και η οικογένεια προβάλλεται ως θεμέλιο της εθνικής κοινότητας. Συγχρόνως, η γυναίκα παρουσιάζεται ως θεματοφύλακας της ηθικής τάξης και ως βασικός παράγοντας διαμόρφωσης της νέας γενιάς. Η εξύψωση αυτή, όμως, δεν συνεπάγεται πολιτική ισότητα. Αντιθέτως, συνοδεύεται από κανονικοποίηση της έμφυλης διαίρεσης δημόσιου και ιδιωτικού με τη γυναικεία παρουσία στη δημόσια σφαίρα να επιτρέπεται μόνο εφόσον παραμένει εναρμονισμένη με τον μητρικό και παιδαγωγικό της ρόλο.

Η ιστοριογραφία του φύλου έχει καταδείξει ότι τέτοιου τύπου ιδεολογικές κατασκευές δεν είναι ουδέτερες. Η επίκληση της «φυσικής αποστολής» λειτουργεί ως μηχανισμός φυσικοποίησης

της ιεραρχίας, όπου η ανισότητα παρουσιάζεται ως συμπληρωματικότητα και η πολιτική αποστέρηση μεταφράζεται σε «αναγνώριση» ιδιαίτερης αξίας. Στην περίπτωση της 4ης Αυγούστου, η γυναίκα δεν αποκλείεται απλώς από το πολιτικό σώμα· επανατοποθετείται εντός αυτού ως λειτουργικό, αλλά όχι ισότιμο, μέλος με την πολιότητά της να μετασχηματίζεται από δικαιωματική σε αποστολική.

Η ανάλυση του μεσοπολεμικού φεμινισμού κατέδειξε ότι αυτή η μετατόπιση δεν πραγματοποιείται σε κενό. Η περίοδος πριν το 1936 χαρακτηρίζεται από ανολοκλήρωτη αλλά υπαρκτή διαδικασία διεύρυνσης της πολιότητας, καθώς η παραχώρηση περιορισμένου δικαιώματος ψήφου, η συζήτηση περί εκλογιμότητας και η δράση γυναικείων οργανώσεων μαρτυρούν μια δυναμική συγκρότησης πολιτικού υποκειμένου. Η επιβολή της δικτατορίας, όμως, διέκοψε αυτή τη διαδικασία με τη διάλυση οργανώσεων, την αποπολιτικοποίηση και την επιτήρηση της δημόσιας δράσης να μην αποτελούν απλώς αυταρχικές πρακτικές, αλλά ανακοπή μιας ιστορικής καμπής προς διεύρυνση της ισότητας.

Παράλληλα, η εργασία ανέδειξε ότι το καθεστώς δεν περιορίστηκε στην καταστολή. Η λειτουργία της προπαγάνδας και των θεσμών κοινωνικοποίησης υπήρξε καθοριστική, ενώ ο μύθος της εθνικής αναγέννησης, η κατασκευή χαρισματικής ηγεσίας και η τελετουργική οργάνωση του δημόσιου χώρου και χρόνου αποσκοπούσαν στην παραγωγή εσωτερικευσης και συναίνεσης. Η ΕΟΝ λειτούργησε ως βασικός μηχανισμός κοινωνικής μηχανικής, διαχειριζόμενη τον ελεύθερο χρόνο, τη σωματική αγωγή, την ηθική καλλιέργεια και την ιδεολογική πειθάρχηση της νεολαίας. Ο έμφυλος διαχωρισμός στη δομή και στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης αποδεικνύει ότι η έμφυλη διακυβέρνηση υπήρξε οργανικό στοιχείο του σχεδίου.

Ωστόσο, η συγκριτική ανάλυση με τη ναζιστική Γερμανία και τη φασιστική Ιταλία επιτρέπει να εντοπιστεί το όριο της μεταξικής ριζοσπαστικότητας. Στη Γερμανία, η έμφυλη πολιτική εντάσσεται σε συνεκτική βιοπολιτική αρχιτεκτονική που συνδέει μητρότητα, φυλετική καθαρότητα και πληθυσμιακή στρατηγική. Στην Ιταλία, η «εθνικοποίηση» των γυναικών συνδυάζει μαζική κινητοποίηση και κρατική ρύθμιση της αναπαραγωγής σε ένα φιλόδοξο σχέδιο δημογραφικής και κοινωνικής αναμόρφωσης. Στις περιπτώσεις αυτές, το φύλο αποτελεί πυρήνα ενός ριζοσπαστικού μετασχηματισμού με επαναστατική αξίωση.

Η 4η Αυγούστου δεν φτάνει σε αυτό το επίπεδο. Παρότι υιοθετεί τεχνικές μαζικοποίησης και ρητορική εθνικής αναγέννησης, δεν αναπτύσσει συνεκτική βιοπολιτική στρατηγική ούτε επιδιώκει πλήρη αναδιάρθρωση της κοινωνικής δομής μέσω του φύλου. Η έμφυλη πολιτική της λειτουργεί κυρίως ως τεχνολογία ηθικής τάξης και κοινωνικής πειθάρχησης με την κινητοποίηση να είναι υπαρκτή, αλλά καναλιζαρισμένη. Η συναίνεση επιδιώκεται, αλλά εντός αυστηρά ιεραρχικού πλαισίου, όπου οι γυναίκες αναγνωρίζονται ως κρίσιμες για το έθνος, αλλά όχι ως φορείς πολιτικής ισοτιμίας. Υπό αυτή την έννοια, η έννοια της υβριδικότητας αποκτά ουσιαστικό περιεχόμενο, καθώς η 4η Αυγούστου συνδυάζει στοιχεία φασιστικής κινητοποίησης και μύθου με έναν συντηρητικό πυρήνα που επιδιώκει τη σταθεροποίηση και όχι την ανατροπή της κοινωνικής ιεραρχίας. Η έμφυλη πολιτική της αποκαλύπτει αυτή τη σύντηξη: ριζοσπαστική ρητορική περί νέου εθνικού πολιτισμού, αλλά ουσιαστική αναπαραγωγή της παραδοσιακής έμφυλης διαίρεσης.

Η συμβολή της παρούσας εργασίας δεν περιορίζεται στη σύνθεση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας· έγκειται κυρίως στη μετατόπιση του αναλυτικού φακού με τη θέση της γυναίκας να μην αντιμετωπίζεται ως παράγωγο της πολιτικής δομής του καθεστώτος, αλλά ως προνομιακό πεδίο μέσα από το οποίο μπορούμε να κατανοήσουμε τη δομή αυτή καθαυτή. Με άλλα λόγια, το φύλο λειτουργεί εδώ όχι ως «θεματική», αλλά ως αναλυτική κατηγορία διάγνωσης καθεστωτικών μορφών.

Στη διεθνή συζήτηση για τον φασισμό και τον αυταρχισμό, έχει καταστεί σαφές ότι οι πολιτικές φύλου αποτελούν κρίσιμο δείκτη του βαθμού ριζοσπαστικότητας ενός καθεστώτος. Όπου το φύλο εντάσσεται σε ένα συνεκτικό, βιοπολιτικό σχέδιο μετασχηματισμού της κοινωνίας, μπορούμε να μιλήσουμε για επαναστατική αξίωση ηγεμονίας. Όπου, αντιθέτως, η έμφυλη πολιτική λειτουργεί κυρίως ως τεχνολογία ηθικής τάξης και κοινωνικής πειθάρχησης, το καθεστώς τείνει να κινείται εντός ενός αυταρχικού, συντηρητικού πλαισίου. Έτσι, η ελληνική περίπτωση, όπως προέκυψε από την ανάλυση, δεν ταιριάζει πλήρως σε καμία από τις δύο καθαρές κατηγορίες. Η 4η Αυγούστου ανέπτυξε μηχανισμούς κινητοποίησης, παρήγαγε μύθο μελλοντολογικού ορίζοντα και επιδίωξε εσωτερική αξιών. Ωστόσο, η έμφυλη πολιτική της δεν συγκρότησε ένα ριζοσπαστικό σχέδιο ανασύνθεσης του κοινωνικού σώματος. Αντίθετα, σταθεροποίησε ιεραρχίες, επανεπιβεβαίωσε την έμφυλη διαίρεση δημόσιου και ιδιωτικού και καναλιζάρισε τη γυναικεία συμμετοχή σε προδιαγεγραμμένους ρόλους.

Υπό αυτή την έννοια, η 4η Αυγούστου μπορεί να αναλυθεί παραγωγικά ως μορφή «αυταρχικού καθεστώτος έμφυλης ρύθμισης (authoritarian gender order)»: ένα καθεστώς που επιδιώκει τη διαμόρφωση πειθαρχημένων υποκειμένων μέσω της έμφυλης κανονικοποίησης, χωρίς να προχωρά σε πλήρη ιδεολογική επανάσταση τύπου ναζιστικής βιοπολιτικής, με την έμφυλη διακυβέρνηση να μην αποτελεί συμπληρωματική πολιτική, αλλά δομικό μηχανισμό αναπαραγωγής της κοινωνικής τάξης.

Αυτό το σχήμα επιτρέπει να ξεπεραστεί ο στενός δυϊσμός «φασιστικό ή αυταρχικό». Αντί να αναζητούμε, δηλαδή, μια ετικέτα, μπορούμε να εξετάζουμε βαθμούς ηγεμονικής αξίωσης και βάθος κοινωνικού μετασχηματισμού, όπου στην ελληνική περίπτωση, η ηγεμονική φιλοδοξία υπήρξε υπαρκτή αλλά περιορισμένη, με την κινητοποίηση πραγματικά οργανωμένη αλλά ελεγχόμενη. Η συναίνεση επιδιώχθηκε, αλλά σε αυστηρά ιεραρχικό πλαίσιο με το φύλο να αποκαλύπτει ακριβώς αυτό το όριο. Επομένως, η μελέτη της θέσης της γυναίκας στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου συμβάλλει στη διεθνή ιστοριογραφία με δύο τρόπους. Πρώτον, προσφέρει μια εμβάθυνση της ελληνικής περίπτωσης πέρα από τυπολογικές απλουστεύσεις. Δεύτερον, αναδεικνύει την αναλυτική χρησιμότητα της έννοιας της έμφυλης διακυβέρνησης ως εργαλείου συγκριτικής διάγνωσης καθεστωτικών μορφών στον Μεσοπόλεμο.

Η ουσία της 4ης Αυγούστου δεν μπορεί να γίνει πλήρως κατανοητή αν εξεταστεί μόνο μέσα από θεσμικούς δείκτες ή βαθμούς καταστολής, αφού η φύση της αποτυπώνεται στον τρόπο με τον οποίο όρισε την κοινωνική κανονικότητα. Και σε αυτό το επίπεδο, η έμφυλη πολιτική λειτουργεί ως καθρέφτης του ίδιου του καθεστώτος: ένα σύστημα που επιδίωξε εθνική αναμόρφωση χωρίς κοινωνική ισότητα, πειθαρχία χωρίς χειραφέτηση, κινητοποίηση χωρίς πολιτική αυτονόμηση. Ακριβώς σε αυτή τη σύνθετη ισορροπία ανάμεσα σε ριζοσπαστική ρητορική και συντηρητική ουσία εδράζεται η ιδιομορφία του μεταξικού καθεστώτος στο ευρωπαϊκό μεσοπολεμικό φάσμα στο ότι δηλαδή η μελέτη του φύλου δεν είναι συμπλήρωμα της πολιτικής ιστορίας, αλλά κεντρικός της άξονας.

Συνεπώς, η παρούσα μελέτη κατέδειξε ότι η έμφυλη διακυβέρνηση δεν αποτελεί επιμέρους πτυχή του μεταξικού καθεστώτος, αλλά βασικό μηχανισμό οργάνωσης της κοινωνικής του ηγεμονίας, αφού μέσα από τη ρύθμιση της μητρότητας, της πολιτότητας και της δημόσιας παρουσίας των γυναικών, η 4η Αυγούστου όρισε τα όρια του ανήκειν. Σε αυτή την

κανονικοποίηση εντοπίζεται το ουσιώδες χαρακτηριστικό της: εθνική αναμόρφωση χωρίς κοινωνική ισότητα, ένα στοιχείο εκ των ουκ άνευ του καθεστώτος που συνάμα αποκαλύπτει τον υβριδικό του χαρακτήρα στον ευρωπαϊκό Μεσοπόλεμο.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Ιωάννης Π. Μεταξάς. *Το προσωπικό του ημερολόγιο, 1933–1941: Η Τετάρτη Αυγούστου. Ο πόλεμος 1940–1941*. Επιμ. Φαίδων Βρανάς, Τ. Δ2. Αθήνα: Γκοβόστη, 1970.

Βιβλιογραφία

A) Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Citrigno, Flavia. «The Duce’s Cheerleaders and the Führer’s Vanguard: The Dynamics of a Fascist Network of Girls’ Organizations.» *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies* 13, no. 1 (2024): 58–74. <https://doi.org/10.1163/22116257-bja10071>.

De Grazia, Victoria. *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922–1945*. Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες: University of California Press, 1992.

Gazi, Effi. «Fatherland, Religion, Family: Exploring the History of a Slogan in Greece, 1880–1930.» *Gender & History* 25, no. 3 (2013): 700–710. <https://doi.org/10.1111/1468-0424.12034>.

Kallis, Aristotle. «Neither ‘Fascist’ nor ‘Authoritarian’? The ‘4th of August’ Regime in Greece (1936–41) and the Dynamics of ‘Fascistisation’ in 1930s Europe.» *East Central Europe* 37, nos. 2–3 (2010): 303–330. <https://doi.org/10.1163/187633010X534504>.

Kallis, Aristotle, και George Souvlis. «Editorial Introduction: Re-assessing the Metaxas Dictatorship (1936–1941)—Greek Fascism or Old-Style Authoritarianism?» *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies* 11, no. 2 (2022): 159–167. <https://doi.org/10.1163/22116257-bja10047>.

Koonz, Claudia. *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2013.

Morant i Ariño, Toni. «Uma primeira aproximação comparada ao fascismo feminino no Brasil e na Espanha, 1932–1937.» *Locus: Revista de História* 25, no. 2 (2019): 121–137. <https://doi.org/10.34019/2594-8296.2019.v25.28563>.

Petrakis, Marina. *The Metaxas Myth: Dictatorship and Propaganda in Greece*. Λονδίνο: I.B. Tauris, 2005.

Rupp, Leila J. *Mobilizing Women for War: German and American Propaganda, 1939–1945*. Πρίνστον, Ν.Τ.: Princeton University Press, 1978.

Stamos, Yannis. «What’s in a Name? The Third Hellenic Civilisation.» *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies* 11, no. 2 (2022): 260–290. <https://doi.org/10.1163/22116257-bja10051>.

Valdevino do Amaral, Walter. «O que nós queremos que nossas raparigas sejam: o boletim da Mocidade Portuguesa Feminina (1939–1947).» *Caderno Espaço Feminino* 32, no. 1 (2019): 127–148. <https://doi.org/10.14393/CEF-v32n1-2019-6>.

Vasilaki, Rosa. «Women and Femininity under the Metaxas Regime in Greece.» *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies* 11, no. 2 (2022): 237–259. <https://doi.org/10.1163/22116257-bja10050>.

B) Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αβδελά, Έφη. *Το φύλο στην ιστορία: Ελληνικές αναπαραστάσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη, 2015.

Αβδελά, Έφη, και Αγγελίκα Ψαρρά. *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Γνώση, 1985.

Σαμίου, Δήμητρα. «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864–1952).» *Μνήμων* 12 (1989): 161–172. <https://doi.org/10.12681/mnimon.411>.

Χαραλαμπίδης, Μενέλαος. «Διεύθυνση Ειδικής Ασφαλείας του Κράτους. Η αιχμή του αντικομμουνιστικού αγώνα της Κυβέρνησης Ράλλη στην κατοχική Αθήνα.» Στο *Η εποχή των ρήξεων: Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, επιμ. Πολυμέρης Βόγλης, Φλώρα Τσίλαγα, Ιάσωνας Χανδρινός, και Μενέλαος Χαραλαμπίδης, 165–194. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2012.

Διδακτορικές διατριβές

Martínez-Acacio, Elena. «Difference within Identity. Crises of the Law in Francoist Spain.» PhD diss., University of Michigan, 2024. DOI <https://dx.doi.org/10.7302/23814>

Κοντού, Γεωργία. «Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία της 4ης Αυγούστου και ο τρόπος με τον οποίο αυτή επηρέασε την εκπαίδευση και τη νεολαία (Ε.Ο.Ν).» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2013. DOI 10.12681/eadd/38790

Κουλιάρη Χρυσή Ε. «Πορνεία, παραβατικότητα και μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου στο όνομα της ηθικής και της δημόσιας υγείας στην περιοχή της Ροδόπης 1936–1944.» Διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2023. DOI 10.12681/eadd/55276

Ντίνου, Αγγελική Β. «Μηχανισμοί Εδραίωσης της Δικτατορίας του Μεταξά στην κοινωνία των Ιωαννίνων. Νεολαία και προπαγάνδα.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2025. DOI 10.12681/eadd/58875

Ντούρος, Δημήτριος. «Κρίση και Διχασμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1932–1936): Η πολιτική συζήτηση και ο κοινωνικός προβληματισμός.» Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2024. DOI 10.12681/eadd/56677

Μεταπτυχιακές Διπλωματικές εργασίες

Σάμιος, Παναγιώτης Δ. «Η στοιχειώδης εκπαίδευση στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας 1936–1940.» Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2012.

<https://doi.org/10.26250/heal.panteion.6923>

Φιδετζής, Αλέξης. «Έμφυλες ταυτότητες στο αισθητικό λεξιλόγιο της “4ης Αυγούστου”.» Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2021.

<https://pergamon.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2944897/file.pdf>